

**STEDELIJK PARTICULARISME VERSUS
VORSTELIJKE CENTRALISATIE EN
HUN IMPACT OP DE BESTRAFFING
VAN CRIMINALITEIT
IN HET VIJFTIENDE-EEUWSE GENT
(ca. 1419 – CA.1480)¹**

door Hannelore Van Hamme

In onze licentiaatsverhandeling, die aan de basis ligt van dit artikel, werd een vergelijkend onderzoek gevoerd naar de activiteit van de stedelijke zoen- en de grafelijke strafrechtbank in Gent binnen de context van de Bourgondische staatsvorming. De misdrijven in het vijftiende-eeuwse Gent konden inderdaad door twee verschillende instanties beteugeld worden. Enerzijds waren er de paisierders die optraden als officiële stedelijke verzoeners. Om de rust in de stad te bewaren moesten zij verhinderen dat een conflict tussen poorters aanleiding zou geven tot een lange reeks wraakacties. Daarom legden zij één of meerdere verzoeningsmaatregelen op aan de schuldige, zodat de vrede tussen beide partijen werd hersteld. Anderzijds waren er de schepenen van de Keure die vonnisten als grafelijke rechters, waarbij de baljuw als rechtstreekse vertegenwoordiger van de vorst de misdrijven in naam van het openbaar gezag vervolgde en ervoor zorgde dat de gevelde vonnissen werden uitgevoerd. De baljuw kon evenwel ook een compositie sluiten met de betichte waardoor de zaak “in der minne” werd geregeld. In zo’n geval betaalde de dader een bepaald bedrag aan de baljuw om van verdere vervolging verlost te zijn. In wat volgt zal, na twee inleidende paragrafen, vooral aandacht besteed worden aan de evolutie van het aantal verzoeningen, straffen en composities tijdens de onderzochte periode, rekening houdend met de toename van de hertogelijke macht ten koste van het stedelijk particularisme. De misdrijven waarvoor de verschillende soorten verzoeningsmaatregelen en straffen werden opgelegd, komen wel aan bod in onze verhandeling, maar zullen hier grotendeels achterwege blijven.

¹ Dit artikel is gebaseerd op onze licentiaatsverhandeling *De bestraffing van criminaliteit in Gent onder Filips de Goede (1419-1467) en Karel de Stoute (1467-1477)* die tot stand kwam onder leiding van prof. dr. M. Boone.

Gebruikte afkortingen: ARA: Algemeen Rijksarchief Brussel; SAG: Stadsarchief Gent.

1. Spanning en conflict tussen het Gentse particularisme en de vorstelijke centralisatie ten tijde van Filips de Goede en Karel de Stoute

Gent was als grootste stad in de Nederlanden en als eerste der Vier Leden van Vlaanderen de stad die bij uitstek het stedelijk particularisme belichaamde en die een voortrekkersrol speelde in de organisatie van het verzet tegen de uitbouw van een centrale staat. In de vrede van Doornik die in 1385 een einde stelde aan de sinds 1379 woedende Gentse oorlog, aanvaardde Filips de Stoute in zeer algemene bewoordingen de Gentse privileges en gebruiken. Dit geheel van voorrechten en aanspraken vormde de juridische onderbouw van het stedelijk particularisme dat gericht was op het vrijwaren van de economische, politieke en juridische aspiraties van de stad over haar direct hinterland en bij uitbreiding over het gehele graafschap². Hoewel Gent de belangrijkste tegenspeler was van de Bourgondische staatsvorming en zij het meest gestalte gaf aan het stedelijk particularisme en aan het verzet tegen de vorstelijke centralisatie, heeft de stad zich nooit als een republiek geaffirmeerd. Ondanks de soms aanzienlijke verzwakking van de vorst en de pogingen van de stad om die zwakte te bestendigen, heeft Gent de monarchale staatsvorm tijdens de middeleeuwen nooit in vraag gesteld³. De stad streefde naar een overheersing van haar achterland, politieke en fiscale bevoegdheid over het Gents kwartier, een ruime autonomie op lokaal vlak en een vrijwaring van de internationale belangen, vooral in commerciële aangelegenheden. Afgezien van het schaalverschil waren de doelstellingen van het Gentse particularisme dus niet zo verschillend van wat de andere grote Vlaamse steden ambiëerden⁴. Het vestigen van een autonome stadstaat, naar analogie met de steden in Noord- en Centraal-Italië, lag niet in de bedoeling van het Gentse machtsstreven tijdens de Bourgondische periode. Enkel onder Jakob van Artevelde leek het even die richting uit te gaan. De zelfstandige buitenlandse politiek die hierin een belangrijke rol speelde, was voor Gent in de vijftiende eeuw echter geen prioriteit meer. Via het overlegorgaan van de Vier Leden bleef Gent wel actief deelnemen aan allerlei contacten met buitenlandse gezantschappen, maar haar hoofdbekommernis ging in toenemende mate naar economische en commerciële problemen. Deze waren immers essentieel voor de welvaart van de groepen die de politieke macht monopoliseerden. Door de diplomatie van een ambitieuze Bourgondische dynastie waren de stedelijke aspiraties op het vlak

² M. BOONE, "Het vorstelijk domein te Gent (ca.1385-ca.1453): speelbal tussen vorstelijke centralisatie en stedelijk particularisme?", *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLII, 1988, p.69.

³ W. PREVENIER, M. BOONE, "De stadstaat-droom. (veertiende en vijftiende eeuw)", in: J. DECAVELE (ed.) *Gent. Apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, p.105.

⁴ M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen, ca.1384-ca.1453. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces*, Brussel, 1990, p.239.

STEDELIJK PARTICULARISME

van de internationale betrekkingen aan de kant geschoven en werd de actieve buitenlandse politiek steeds meer het exclusieve actieterrein van de vorst en zijn ambtenaren en diplomaten. Het fundamenteel verschil met de periode van Jakob van Artevelde blijkt verder ook uit de reeds eerder aangehaalde situatie waarin Gent het optreden van ambtenaren en instellingen van de centrale staat wel belemmerde, maar het bestaan van die centrale staat, geïncarneerd door de vorst, op geen enkel ogenblik afwees⁵.

Na een aanvankelijk evenwicht tussen het stedelijk particularisme en de centrale staat, nam de vorst stilaan maar zeker meer initiatief. In deze fase die de hele regering van Jan zonder Vrees en het eerste derde van het bewind van Filips de Goede beslaat, slaagde de hertog er echter nog niet in het stedelijk particularisme een zware slag toe te brengen. Zowel Jan zonder Vrees als Filips de Goede waren te zeer in geopolitieke en militaire beslommingen verwickeld om zich ten volle te kunnen toeleggen op de interne consolidatie van hun rijk en op het terugdringen van het stedelijk particularisme. Door hun betrokkenheid in buitenlandse aangelegenheden beschikten zij noch over de middelen, noch over de tijd en energie om het probleem ten gronde aan te pakken⁶. In 1435 kwam hier echter verandering in. Op dat moment was de belangrijkste territoriale expansie van de Bourgondische staat achter de rug en werd de klemtoon voortaan gelegd op de consolidatie van de macht in de verschillende, doorgaans recent verworven gebieden. Bovendien werd op de conferentie van Atrecht in 1435 een fundamentele herschikking van de Europese politieke verhoudingen doorgevoerd. Het Bourgondisch statencomplex kreeg internationale erkenning en Filips de Goede werd beschouwd als een vorst van Europese allure. De vrede van Atrecht maakte ook een einde aan de oorlog met Frankrijk zodat de hertog nu meer tijd en energie kon vrijmaken voor de bestrijding van het stedelijk particularisme⁷. Het nieuw verworven statuut van zelfbewuste grootmacht en de territoriale uitbreiding van de Bourgondische staat versterkten de positie van de vorst ten opzichte van ieder gewest en elke stad afzonderlijk. Het was immers uiterst zeldzaam dat bij de onderdanen verzet uitbrak op ruime schaal. Meestal beperkte de opstand zich tot één enkele plaats, terwijl de vorst de middelen van steeds meer gewesten kon inzetten om de opstandelingen te onderwerpen⁸. Het jaar 1435 mag dan ook als een keerpunt gezien worden in de verhouding tussen stad en staat, aan-

⁵ W. PREVENIER, M. BOONE, "De stadstaat-droom", p.105.

M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p.51, 197-198.

⁶ M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p.200.

W. BLOCKMANS, W. PREVENIER, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530*, Amsterdam, 1997, p.117.

⁷ W. PREVENIER, M. BOONE, "De stadstaat-droom", p.99.

M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp.219-220.

⁸ W. BLOCKMANS, W. PREVENIER, *De Bourgondiërs*, pp.155-156.

HANNELORE VAN HAMME

gezien de hertog vanaf dan over de nodige energie en middelen kon beschikken voor de uitbouw van zijn staatsmacht.

Deze nieuwe en voor de vorst uiterst voordelige situatie gaf vanzelfsprekend aanleiding tot botsingen met het stedelijk particularisme. Aanvankelijk maakten de hertog en zijn omgeving bij dergelijke wrijvingen gebruik van informele overredingsmiddelen vermits zij nog steeds bereid waren om de vrede van Doornik als referentiepunt te nemen. Dit blijkt duidelijk uit de crisis van 1436-1438 die het gevolg was van de mislukte veldtocht naar Calais. De vrede van Atrecht had in 1435 de politieke allianties in Europa grondig herschikt en dit resulteerde in nieuwe spanningen. Een conflict tussen Engeland en Bourgondië was hierbij zogoed als onvermijdelijk⁹. De veldtocht van Filips de Goede tegen de Engelsen te Calais werd echter een complete mislukking en vormde het vertrekpunt voor een aaneenschakeling van conflicten die gedurende jaren de politieke verhoudingen in het graafschap zouden beheersen. Bovendien koesterde de hertog sindsdien een specifieke wrok tegen de Gentenaars die hem op vernederende wijze voor Calais in de steek hadden gelaten¹⁰. Bij hun terugkeer van Calais weigerden de stadsmilities daarenboven de wapens neer te leggen en maakten zij van de gelegenheid gebruik om oude, particularistische eisen te formuleren. De moeilijkheden die hierdoor in elk van de drie grote steden ontstonden, zouden vooral in Brugge tot een opstandige situatie uitgroeien¹¹. Ondanks Filips' militair geklungel en zijn erg onhandig optreden, was het niettemin de vorstelijke centralisatiepolitiek die versterkt uit deze aanslepende crisis tevoorschijn kwam. Deze overwinning van de vorstelijke centralisatie zou vooral op lange termijn gevolgen hebben. De belangrijke nederlaag die Brugge geleden had en de grondige repressie waaraan zij onderworpen was, maakten het immers onwaarschijnlijk dat deze stad bij een volgende confrontatie tussen particularisme en centralisatie blijf zou geven van een grote weerbaarheid en solidariteit. Bovendien rekende de hertog er wellicht op dat de wijze waarop hij Brugge had aangepakt andere steden zou afschrikken om zich opstandig te gedragen¹².

Gebruik makend van informele overredingsmiddelen zette de hertog zijn strijd tegen het Gentse particularisme verder, maar door het bewust opvoeren van de provocaties aan vorstelijke zijde kwam het uiteindelijk toch tot een open conflict. In 1447 probeerde de vorst de verkiezing van Daneel Sersanders tot overdeken der kleine neringen te verhinderen in de hoop dat

⁹ M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p.220.

¹⁰ W. PREVENIER, M. BOONE, "De stadstaat-droom", p.99.

M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p.221.

¹¹ Voor de opstand in Brugge, zie J. DUMOLYN, *De Brugse opstand van 1436-1438*, Heule, 1997.

¹² W. PREVENIER, M. BOONE, "De stadstaat-droom", p.99.

M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p.223.

STEDELIJK PARTICULARISME

zijn kandidaat, Pieter Heuribloc, het zou halen. Zijn plan mislukte echter want op 15 augustus 1447 werd Daneel Sersanders tot overdeken aangesteld. Ook Filips' fiscaal offensief haalde het niet. Na een zorgvuldige informele voorbereiding was het de bedoeling van de hertog om een permanente zoutbelasting naar Frans model in Vlaanderen in te voeren. Op 10 januari 1447 werd deze zoutbelasting in aanwezigheid van Filips de Goede door de soeverein-baljuw van Vlaanderen aan de Gentse Grote Raad voorgelegd. Tot groot ongenoegen van de vorst en tegen zijn verwachting in werd het voorstel echter geweigerd¹³. Hierdoor was de sfeer tussen de hertog en Gent ernstig verstoord en het werd duidelijk dat de vorst de zaak bewust op de spits dreef om de positie van Gent te ondermijnen. Filips wilde immers niet langer dulden dat de grootste stad van al zijn landen nog steeds onbeperkt genoot van haar privileges van honderd jaar voordien. Op 26 januari 1450 formuleerde de hertog op de Statenbijeenkomsst te Mechelen een aanklacht tegen de systematische agressie van Gent tegen hem en zijn bestuur. De centraliserende doelstellingen van de vorst die hier voor het eerst gebundeld naar voren werden gebracht, maakten het algemene politieke karakter van het conflict duidelijk. Zij waren gericht op de opheffing van de buitenpoorterij, de uitbreiding van de bevoegdheden van de Gentse baljuws, de absolute onschendbaarheid van alle vorstelijke ambtenaren en de uitschakeling van de invloed der ambachten op de verkiezing der schepenen¹⁴.

Tot in 1451 was het conflict een zaak tussen de centrale overheid en de politieke elite van de stad. Nieuwe vorstelijke provocaties brachten hier echter verandering in. De politiek mondige ambachtslieden lieten hun macht gelden en oefenden druk uit, wat leidde tot een radicalisering van de Gentse opstand. Zo werd op 3 december 1451 het bestaande bestuur in Gent vervangen door drie hoofdmannen of kapiteins. Veel lokale gezagsdragers werden van wanbestuur en vorstelijke sympathieën beschuldigd en het conflict met Filips de Goede nam steeds grotere vormen aan. De hertog verhoogde de militaire druk op de bevoorradinglijnen van Gent en zijn leger ondernam verschillende militaire acties tegen de stad en haar versterkingen in de omgeving¹⁵. In juni 1452 zond de Franse koning, Karel VII, op vraag van Gent ambassadeurs naar Vlaanderen om een overeenkomst tot stand te brengen tussen Filips de Goede en Gent. Hieruit blijkt duidelijk de mate waarin het Bourgondisch staatsvormingsproces gevorderd was ten nadele van het stedelijk particularisme. In tegenstelling tot de veertiende eeuw was het immers niet meer de hertog die

¹³ W. PREVENIER, M. BOONE, "De stadstaat-droom", pp.100-101.
M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp.225-226.

¹⁴ R. VAUGHAN, *Philip the Good. The apogee of Burgundy*, London, 1970, pp.310-311.

M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p.227.

¹⁵ R. VAUGHAN, *Philip the Good*, pp.312-313, 317-321.

M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp.232-233.

de militaire hulp van zijn leenheer nodig had om hem voor een nederlaag tegen de steden te behoeden, maar was het daarentegen de stad zelf die nu de Franse koning om bijstand vroeg¹⁶. De Franse ambassadeurs waren echter meer geïnteresseerd in het goud van de hertog dan in de klachten van de Gentenaars over de door Filips gevoerde politiek en het lijdt dan ook weinig twijfel dat zij door de hertog werden omgekocht. Hun uitspraak op 4 september 1452 ging immers onmiskenbaar in op de hertogelijke eisen, terwijl de Gentse zienswijze nauwelijks aandacht kreeg. Het vonnis van Rijsel was zelfs in die mate gunstig voor Filips de Goede dat het als een model voor de vrede van Gavere van 28 juli 1453 heeft gegolden. In de context van 1452 werden de bepalingen van het vonnis door de Gentenaars echter als een provocatie ervaren en de uitspraak van de Franse koninklijke ambassadeurs werd door de stad bijgevolg niet aanvaard. Het vonnis van Rijsel heeft het conflict dus niet beëindigd, maar vormde daarentegen de ultieme provocatie die de opstand naar een finale militaire confrontatie stuwde¹⁷.

De talrijke pogingen tot vrede gedurende de winter van 1452-1453 en de lente van 1453 bleven alle zonder resultaat. Aan beide zijden werden de militaire campagnes voortgezet tot de oorlog uiteindelijk zijn beslag kreeg in de veldslag van Gavere op 23 juli 1453. De Gentse stadsmilitie werd verslagen en reeds op 28 juli kreeg Gent de vrede van Gavere opgelegd waarvan het vonnis van Rijsel de directe inspiratiebron vormde. De Bourgondische kanselarij beschikte dus over een tekst die als model kon dienen en dit verklaart de korte tijdspanne tussen de Gentse nederlaag en de afkondiging van de officiële vrede¹⁸. Na zijn overwinning weigerde Filips de Goede Gent te vernietigen maar in de vrede van Gavere onderwierp hij de stad wel aan een hele reeks strafmaatregelen. De vrede van Gavere vormde dan ook een belangrijke mijlpaal in de afbraak van het particularisme en verschillende bepalingen zouden na latere confrontaties tussen stad en staat in de vrede van Cadzand (1492) en de *Concessio Carolina* (1540) herhaald worden. Want hoewel het particularisme nog enkele heropflakkingen kende, werd het in 1453 duidelijk langs welke wegen de vestiging van de centrale staat zou verlopen. Naast enkele psychologisch vernederende bepalingen en een zware boete bevatte de vrede van Gavere een gevoelige beknotting van de Gentse politieke rechten. De verkiezing der schepenen kwam onder directe controle van de vorst, terwijl het

¹⁶ W. PREVENIER, M. BOONE, "De stadstaat-droom", p.101.
M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p.228.

¹⁷ R. VAUGHAN, *Philip the Good*, p.326.
M. BOONE, "Diplomatie et violence d'Etat. La sentence rendue par les ambassadeurs et conseillers du roi de France, Charles VII, concernant le conflit entre Philippe le Bon, duc de Bourgogne, et Gand en 1452", *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CLVI, 1990, afl.1-2, pp.2-4, 15.
id., *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp.230-232.

¹⁸ M. BOONE, "Diplomatie et violence", p.4.

STEDELIJK PARTICULARISME

inmengingsrecht van de overdekens op dit vlak werd tenietgedaan. Het kwartier en de buitenpoortierij werden afgeschaft en de rechtsmacht van de schepenen buiten de stad en over ambtenaren van de centrale staat werd aanzienlijk beperkt. De baljuw kreeg meer controle over de stedelijke administratie en de vonnissen van de Gentse schepenen werden vatbaar voor beroep bij de Raad van Vlaanderen. In al deze gevallen werd het stedelijk particularisme duidelijk teruggeschroefd en waar mogelijk verplichtte men de Gentenaars om de oude, soms erg vage privileges met hun gewoonterechtelijke interpretaties, naar de letter te respecteren¹⁹.

Vijf jaar na de verpletterende nederlaag van Gent en haar harde onderwerping verzoende Filips de Goede zich met de stad en schonk haar enkele privileges terug bij zijn intrede in 1458. De verzoening met de hertog en de grote hulde die hem werd gebracht, betekenden echter niet dat de oude situatie werd hersteld. De bepalingen uit de vrede van Gavere hadden immers fundamentele repercussies op de bestaande Gentse evenwichten in de politieke vertegenwoordiging en de stedelijke financiën. De gevolgen van de Gentse nederlaag te Gavere brachten dan ook heel wat spanningen met zich mee die naar een geschikt ontladingsmoment zochten. Dit moment kwam er in 1467 toen de nieuwe hertog Karel de Stoute zijn Blijde Intrede deed in Gent²⁰.

Karel de Stoute die, na het overlijden van Filips de Goede op 15 juni 1467, zijn vader opvolgde als hertog van Bourgondië deed zijn Blijde Intrede in Gent op 28 juni 1467, de dag dat traditiegetrouw de processie naar Sint-Lievens-Houtem uit Gent vertrok. Door zijn intrede op die dag te plannen, gaf de hertog dus voorrang aan een vorstelijke plechtigheid ten koste van de erg populaire processie die bovendien een belangrijke uiting was van stedelijke solidariteit. Uit angst dat het samenvallen van de processie met de intrede van Karel de Stoute problemen zou veroorzaken, werd door de schepenen een ordonnantie uitgevaardigd die het verloop van de populaire processie enigszins wijzigde. Zo werden de pelgrims verplicht om een dag vroeger dan normaal, namelijk op 27 juni, te vertrekken. De terugkeer zou naar aloude gewoonte op 29 juni plaatsvinden. Door het wijzigen van de Gentse liturgische kalender waren de hertog en de schepenen echter in belangrijke mate mee verantwoordelijk voor het ontstaan van de onlusten bij de aankomst van de pelgrims in Gent. Het welslagen van de Blijde Intrede in Gent was voor Karel de Stoute nochtans van groot belang omdat het een voorbeeld moest zijn voor de andere steden bij zijn formele erkenning als hertog van

¹⁹ R. VAUGHAN, *Philip the Good*, p.332.

W. PREVENIER, M. BOONE, "De stadstaat-droom", p.102.

M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp.200-201.

²⁰ W. PREVENIER, M. BOONE, "De stadstaat-droom", pp.102-103.

M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp.234-235.

W. BLOCKMANS, W. PREVENIER, *De Bourgondiërs*, p.151, 162-163.

Bourgondië. Ook voor de schepenen was een goed verloop van Karels intrede essentieel. Op die manier hoopten zij immers de hertog gunstig te kunnen stemmen zodat hij hen hun politieke rechten die ze door de vrede van Gavere verloren waren, terug zou schenken²¹. De situatie draaide echter heel anders uit.

Aanvankelijk verliep de Blijde Intrede van Karel de Stoute vlot en zonder problemen en werd de normale procedure gevolgd voor de verwelkoming van nieuwe graven in Gent. Toen de pelgrims echter terugkeerden van hun processie ontstond er grote opschudding. De jaarlijkse Sint-Lievensprocessie had in het verleden al vaker aanleiding gegeven tot baldadigheden en ordeverstoring, maar nu waren de gemoederen nog meer opgehitst door de wijziging in het normale verloop van de populaire processie ten behoeve van Karels intrede. In een dergelijke sfeer kwam ook het ongenoegen over tal van andere zaken gemakkelijk tot uitbarsting. De zware fiscale druk sinds de vrede van Gavere en het asociale karakter van de meeste cueillotes die sindsdien waren ingesteld leidden bij de volksmassa tot een grote ontevredenheid en het verwijt dat de nieuwe machthebbers van Gent samenspannen met de hertog en zich verrijkten ten koste van het gewone volk. Daarbij voegden zich nog de politieke eisen van de elite der drie leden die misnoegd waren over de beperking van hun invloed²². Karel de Stoute slaagde er niet in de opgehitste massa te bedwingen, maar werd daarentegen overstelpt door een heleboel eisen vanwege het volk dat was samengetroeft op de Vrijdagmarkt. Aangezien de opstandelingen hardnekkig weigerden de Vrijdagmarkt te verlaten, werd de hertog tot een hele reeks toegevingen verplicht. Een officiële delegatie van vorstelijke en stedelijke ambtenaren werd naar de Vrijdagmarkt gestuurd en verklaarde er aan de massa dat de hertog inging op alle eisen, behalve de controle van Gent over haar kwartier. Zeer misnoegd over de afloop van zijn Blijde Intrede en de afgedwongen toegevingen verliet de vorst op 1 juli de stad²³.

Na het vertrek van Karel de Stoute bleef de situatie gespannen: de Gentse baljuw werd uit zijn functie ontslagen en de schepenen waren verontrust over de breuk die de opstand had veroorzaakt in de politieke relaties met de hertog. Op het einde van de maand werd de rust echter in belangrijke mate hersteld toen de vorst een document uitvaardigde waarin hij de Gentenaars vergiffenis

²¹ P.J. ARNADE, "Secular charisma, sacred power: rites of rebellion in the Ghent entry of 1467", *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLV, 1991, p.71, 78-80, 93-94.

²² W. PREVENIER, M. BOONE, "De stadstaat-droom", p.103.
P.J. ARNADE, "Secular charisma", p.71.

²³ R. VAUGHAN, *Charles the Bold. The last Valois duke of Burgundy*, London, 1973, p.6.

P.J. ARNADE, "Secular charisma", p.81, 86-89.

STEDELIJK PARTICULARISME

schonk. De Gentse politieke elite werd weliswaar tot een vernederende onderwerping gedwongen, maar dit werd ruimschoots gecompenseerd door de belangrijke toegevingen die men van de vorst had verkregen. De onderwerping aan de hertog werd dan ook ervaren als een beschamend maar zeer doeltreffend middel om de stedelijke autonomie te herstellen. Veel van de Gentse machthebbers vreesden echter dat Karel de Stoute het hier niet bij zou laten. Dat deze vrees gegrond was bleek een eerste maal uit de zogenaamde restrictie van Gent van 13 juli 1468 waarin de hertog het openbaar leven van de stad tot in de details regelde en reeds enkele tegemoetkomingen terugschreef. Op dat moment werd de vorst evenwel nog te zeer in beslag genomen door de ernstige onlusten in Luik waardoor hij zich nog niet ten volle op de bestraffing van Gent kon toeleunen. Na de vernietiging en de plundering van Luik in oktober 1468 kwam daar echter verandering in. Op 8 januari 1469 werden de Gentse schepenen en ambachtsdekens andermaal tot een vernederende onderwerping te Brussel gedwongen, maar ditmaal waren de strafmaatregelen bijzonder ingrijpend. Het oproer bij de Blijde Intrede van Karel de Stoute had uiteindelijk dus geleid tot een verdere stap in de onderwerping van Gent, want anderhalf jaar later werd de centralisatiepolitiek krachtiger dan ooit tevoren opgelegd²⁴.

Deze krachtige centralisatiepolitiek was typerend voor Karel de Stoute die in het spoor van Filips de Goede verder werkte aan de uitbouw van een gecentraliseerde en homogene staat, maar in tegenstelling tot zijn vader de nodige flexibiliteit miste ten aanzien van het verzet van de bestaande machtskernen in de steden en gewesten. De radicale houding van Karel de Stoute resulteerde in een gevoelige versterking van zijn macht over de steden en de uitholling van de stedelijke privileges. Waar mogelijk verstevigde hij zijn greep op de lokale schepenbanken, zoals in Gent waar in 1469 de benoeming van schepenen een exclusieve aangelegenheid werd van de hertog. Daarnaast probeerde de vorst zijn getrouwen aan te stellen in allerlei stedelijke en kerkelijke ambten waarover hij formeel geen zeggenschap had, in de hoop op die manier meer vat te krijgen op de lokale besturen. Door deze krachtige centralisatiepolitiek had Karel de Stoute de steden tot zijn grootste vijand gemaakt. Ook het maximaal opdrijven van de fiscale druk tengevolge van de intense oorlogvoering en Karels gebrek aan tact en soepelheid in de verhoudingen met zijn onderdanen, leidden ertoe dat het volk steeds meer wrok ging koesteren tegen het meedogenloos en autoritair optreden van de vorst. Toen men vernam dat Karel de Stoute op 5 januari 1477 op het slagveld bij Nancy gesneuveld was, ontstond dan ook een felle particularistische reactie en werd Maria van

²⁴ R. VAUGHAN, *Charles the Bold*, pp.7-9.

W. PREVENIER, M. BOONE, "De stadstaat-droom", p.103.

P.J. ARNADE, "Secular charisma", pp.89-92.

Bourgondië verplicht tot het verlenen van plechtige privileges die de meeste verwezenlijkingen van de centralisatie ongedaan maakten²⁵.

2. Stedelijke zoen- en grafelijke strafrechtbanken

In het graafschap Vlaanderen bestonden er twee soorten wereldlijke rechtbanken. Enerzijds waren er de grafelijke gerechten, namelijk de schepenbanken in kasselrij en stad, het grafelijk hof, de grafelijke mannengerechten en de heerlijke vierscharen die vrijspraken of veroordeelden in strafzaken tussen private partijen of tussen de publieke en een private partij. Anderzijds waren er de stedelijke zoenrechtbanken of colleges van paisierders die een verzoening tot stand brachten tussen de private partijen die zich na een twist aan hun rechtspraak onderwierpen. Het bestaan van deze twee soorten rechtbanken weerspiegelt duidelijk het dubbel aspect van het geëvolueerde misdaadrecht, namelijk een grafelijk strafrecht en een gemeentelijk zoenrecht²⁶.

De overgang van het primitieve naar het geëvolueerde strafrecht heeft zich in Vlaanderen voltrokken tussen de elfde en de veertiende eeuw. In die periode is de grondslag van het strafrecht totaal veranderd: van hoofdzakelijk private, familiale aangelegenheden zijn de misdrijven in de eerste plaats vorstelijke staatsaangelegenheden geworden. Het strafrecht is van de privaatrechtelijke in de publiekrechtelijke sfeer overgegaan. Hierbij moet gewezen worden op twee kapitale feiten die zich in de elfde eeuw in Vlaanderen hebben voorgedaan, namelijk de opkomst van de steden en het toegenomen gezag van de graaf die streefde naar een vreedzame, van hogerhand georganiseerde samenleving. De steden enerzijds en de graaf anderzijds organiseerden bredere gemeenschappen waarin de burgers veiligheid vonden en die de familiale solidariteit moesten vervangen. Op die manier werden het grafelijk gezag en de gemeentelijke solidariteit de drijvende krachten van het geëvolueerde Vlaamse strafrecht. Misdrijven werden nu in de eerste plaats beschouwd als inbreuken op de openbare vrede en niet meer als schendingen van private rechten. Bijgevolg gaven ze niet langer aanleiding tot een private regeling die zowel gewelddadig als verzoenend kon zijn, maar leidden ze tot een publieke strafvervolging of een gedwongen en door de overheid opgelegde overeenkomst tussen de partijen. In een georganiseerde samenleving waarin de graaf en de gemeenten de openbare orde en veiligheid boven de wil tot wraak stelden, moest het individu niet zelf instaan voor de verdediging van zijn rechten, maar namen bepaalde organen van de maatschappij deze taak op zich. Niet meer het volk en de familie, maar de graaf en de gemeenten waren nu de dragers van het

²⁵ R. VAUGHAN, *Charles the Bold*, pp.39-40.

W. BLOCKMANS, W. PREVENIER, *De Bourgondiërs*, pp.197-198, 209, 215-219.

²⁶ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafprocesrecht in Vlaanderen van de XIde tot de XIVde eeuw*, Brussel, 1956, p.V,5.

STEDELIJK PARTICULARISME

strafrecht. Straf en zoendwang waren in de plaats gekomen van de vrije afrekening en het strafrecht was dus van privaot- tot publiekrecht geëvolueerd²⁷.

Vermits de grondbeginselen van het strafrecht veranderd waren, was het noodzakelijk dat ook de vervolgingsprocedure werd aangepast. Om aan het nieuwe gedachtegoed gestalte te geven en de concrete uitwerking ervan te realiseren, moest men een nieuw soort ambtenaren scheppen, nieuwe rechtbanken oprichten en vooral adequate procesvormen invoeren, hetzij door schepping ex nihilo, hetzij door omvorming of uitbreiding van oudere elementen. Naast de staatsvervolgving hebben ook de groeiende rationalisatie van de mentaliteit en de verzwakking van de uitgebreide familie als menselijke organisatievorm ten voordele van de staats- en de stadsgemeenschap, een grote rol gespeeld in de opbouw van het nieuwe procesrecht. Zo ontstond tussen de elfde en de veertiende eeuw het moderne inquisitoire strafproces²⁸. Terwijl in het primitieve accusatoire proces het gerechtelijk apparaat ter beschikking stond van de partijen maar zelf geen initiatief nam, gebeurde dit wel in het inquisitoire strafproces door de publieke vervolging die was ingevoerd onder invloed van de bestraffingswil van de overheid en de groeiende staatsinmenging. Voortaan werden misdrijven ex officio vervolgd door de grafelijke gerechtsofficieren, hetgeen in schril contrast stond met het oude procesrecht waarin de benadeelde zelf kon beslissen of er al dan niet klacht werd ingediend bij het gerecht en geen enkele staatsambtenaar uit eigen beweging een delict voor de rechters bracht. De invoering van de vervolging ex officio door staatsambtenaren kan men verklaren door het feit dat misdrijven nu in de eerste plaats werden beschouwd als overtredingen van het vredesgebod van de graaf. Volgens deze opvatting moesten gerechtsofficieren dan ook het recht en de plicht hebben om louter krachtens hun ambtelijke opdracht alle misdrijven te vervolgen. Concreet hield dit in dat de baljuws alle verdachten moesten aanhouden of dagvaarden, hen ter vierschaar betichten, bewijzen ten laste aanvoeren en van de rechters een veroordeling eisen²⁹.

Zoals reeds eerder vermeld was de opname van het strafrecht in de publiekrechtelijke sfeer het resultaat van een dubbel initiatief: een grafelijk door de straf en een gemeentelijk door de onderlinge zoendwang. Toch bestond er een wezenlijk verschil tussen het monarchische of centralistische principe en het communautaire principe. In het eerste geval werden misdrijven beschouwd als overtredingen door onderdanen van het grafelijk vredesgebod, de "pax comitis", en waren zij dus ontvankelijk voor straf door de vorst. Het familiale verband speelde in dit opzicht geen rol vermits het strafrecht enkel de overheid

²⁷ id., *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIde tot de XIVde eeuw*, Brussel, 1954, pp.1-2, 324-325.

id., *Geschiedenis van het strafprocesrecht*, p.1, 3, 11-12.

²⁸ id., *Geschiedenis van het strafprocesrecht*, pp.1-2.

²⁹ *ibid.*, pp.15-16, 55-56.

en de schuldigen aanbelangde. De graaf nam immers de bestraffing van het onrecht op zich en sloot daarmee de actieve betrokkenheid van de partijen uit. Zij hadden alleen nog een passief recht op vergoeding³⁰. Dat het strafrecht in Vlaanderen niettemin nog zolang zijn sterk privaat en vergeldend karakter heeft behouden en dat de familiale solidariteit nog een hele tijd een grote rol heeft gespeeld, is in belangrijke mate te wijten aan het gemeentelijk principe dat eveneens aan de basis lag van het geëvolueerde strafrecht. Net zoals de graaf waren de stedelijke gemeenschappen van oordeel dat misdrijven thuishoorden in de publiekrechtelijke sfeer en stelden zij een einde aan het vrij en louter privaat karakter van het oude vergeldingsrecht. Het verschil lag echter hierin, dat volgens het gemeentelijk principe misdrijven tegen personen en eigendommen nog steeds beschouwd werden als aangelegenheden die essentieel de partijen aangingen en dus niet door bestraffing van hogerhand, maar eerder door regeling en verzoening tussen de partijen moesten beslecht worden. Voortaan werd echter niet meer geduld dat hierbij ongebreidelde wraakneming zou plaatsgrijpen. Daarom werden de partijen gedwongen om het onderling aangedaan onrecht op een vreedzame wijze te regelen volgens de uitspraak van bijzondere rechtbanken die de billijke voorwaarden van de verzoening bepaalden³¹. Het verschil tussen het grafelijk en het gemeentelijk standpunt heeft ook een politieke kleur gekregen. De vredes- en zoenpraktijken werden door de steden immers beschouwd als privileges die ze met veel overgave trachtten te bewaren omdat het uitingen waren van hun zelfstandigheid tegenover de grafelijke inmenging. Dit verklaart waarom veel oude gebruiken langer hebben voortgeleefd dan men, rekening houdend met het vroege opduiken van moderne opvattingen in Vlaanderen, had kunnen verwachten³².

De zoenrechtspraak werd eerst door de schepenen als homogene groep uitgeoefend samen met hun andere rechterlijke bevoegdheden. Later is in de grote steden echter een arbeidsverdeling ontstaan en werd dit belangrijk onderdeel van de rechterlijke bedrijvigheid aan een speciaal korps gedelegeerd: de paisierders³³. Dergelijke colleges, bestaande uit een aantal van de schepenen ofwel uit een groep door de schepenen aangestelde poorters, verschenen in Vlaanderen en Brabant respectievelijk in de dertiende en veertiende eeuw. Het belang van de paisierders in het kader van de stedelijke instellingen was zeer groot. De verplichte verzoening vormde immers één van de grote vredesin-

³⁰ id., *Geschiedenis van het strafrecht*, pp.3-4, 330-331.

id., *Geschiedenis van het strafprocesrecht*, pp.3-4.

³¹ id., *Geschiedenis van het strafrecht*, p.4, 242-243, 247, 326-327.

id., *Geschiedenis van het strafprocesrecht*, pp.4-5.

³² id., *Geschiedenis van het strafrecht*, p.232, 309-311, 331-333.

³³ Naast "paisierders" vinden we voor deze officiële stedelijke verzoeners nog talrijke andere benamingen. (O.a. paisanter, paisier, paiseur, peysmaeker, paiseerre, ...)

STEDELIJK PARTICULARISME

stellingen in het oude strafrecht en behoorde tot de krachtigste middelen om de openbare rust te vrijwaren tegen de uitpattingen van de wraakneming³⁴. Ieder burger had het recht een beroep te doen op het verzoenend optreden van de paisierders om aldus een formeel geding voor de strafrechtbank te vermijden. Aangezien een vete kon ontstaan uit om het even welke oorzaak, waren de delicten waarvoor een zoen kon worden gesloten zeer verscheiden. In principe konden alle vergrijpen gericht tegen een wederpartij – dus niet die tegen de staat of tegen God – gezoend worden. Beide partijen moesten in zo'n geval hun zaak voor de paisierders bepleiten en er konden ook getuigen worden gehoord³⁵. Door te kiezen voor de zoenprocedure vermeed men een rechterlijke vervolging en ontsnapte men bijgevolg aan de strenge en gevreesde straffen uit het grafelijk strafrecht. Verbanningen, lijfstraffen en executies werden door de paisierders immers niet opgelegd. Wanneer men een zaak voor de paisierders bracht, werd tevens het knellend formalisme in het strafproces doorbroken en werd de stroefheid van het bewijsrecht omzeild. Bovendien bood een verzoening het voordeel dat de hele familie tevreden werd gesteld, terwijl een strafuitoefening individueel gericht was. Een andere reden die partijen ertoe bracht hun geschillen te laten zoenen was de kans op een hogere vergoeding voor de benadeelde dan in geval van een proces te verwachten was. De zoonsom was namelijk vaak hoger dan de in het strafrecht vastgelegde boete en daarenboven ging deze laatste geheel of gedeeltelijk naar de vorst en de stad. Verder kan in verband met de voorkeur voor de paisierders gedacht worden aan het belang van de zoenprocedure als manifestatie van de stedelijke autonomie. Zo was het mogelijk dat, afgezien van de afkeer van strenge straffen, bij stedelingen de wens bestond zich aan de door de landsheerlijke overheid vastgestelde tarieven te onttrekken en zich daarmee onafhankelijk te tonen van die landsheerlijke macht. Voor de strafrechter gaan werd bovendien als iets schandelijks beschouwd dat men onder poorters ten allen prijze probeerde te vermijden³⁶.

Steeds hadden de paisierders tot taak conflicten tussen poorters te verzoenen, maar hun bevoegdheden, samenstelling en belang varieerden van plaats tot

³⁴ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht*, pp.304-306.

R. BYL, *Les juridictions scabinales dans le duché de Brabant (des origines à la fin du XVIème siècle)*, Bruxelles, 1965, p.224.

³⁵ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht*, p.292, 305.

J. VAN HERWAARDEN, *Opgelegde bedevaarten. Een studie over de praktijk van opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen (ca.1300 – ca.1550)*, Assen/Amsterdam, 1978, pp.49-50.

³⁶ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht*, p.322.

D.M. NICHOLAS, "Crime and punishment in fourteenth-century Ghent", *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, XLVIII, 1970, pp.313-314.

J. VAN HERWAARDEN, *Opgelegde bedevaarten*, p.51, 74-75.

plaats. In Gent werd tijdens het regime van de "XXXIX" de functie van paisierder uitgeoefend door de groep schepenen die dat jaar ambteloos of "ledig" was. Deze groep van dertien personen was niet actief bij het stedelijk bestuur betrokken en kon zich dus uitsluitend met de zonen bezighouden. Tijdens de kortstondige aanhechting van Vlaanderen bij Frankrijk verving de Franse koning Filips de Schone de "XXXIX" door een nieuw regime. In november 1301 vaardigde hij te Senlis een ordonnantie uit waarin bepaald werd dat Gent voortaan bestuurd zou worden door twee schepenbanken van elk 13 schepenen: de schepenbank van de Keure en de schepenbank van Gedele. In dit nieuwe systeem waren het de schepenen van Gedele die als paisierders optraden³⁷.

Zoals we reeds zagen bestonden er in het graafschap Vlaanderen naast de zoenrechtbanken of colleges van paisierders, die een zuiver stedelijke instelling waren, ook grafelijke gerechten. In de steden fungeerden de schepenbanken als grafelijk gerecht, waarbij de schepenen recht spraken in naam van de vorst. De stedelijke schepenbank had als rechtbank een tweeledige structuur. Enerzijds was er de gerechtsofficier die als maner het verloop van het proces regelde en het recht toepaste. Anderzijds was er het college van rechters of oordeelvinders die op vordering van de maner, die zelf geen recht sprak, oordeelden en vonnisten. Deze tweeledigheid werd belichaamd door de baljuw die als maner optrad en de schepenen die de rechters waren. De baljuw was de officiële vertegenwoordiger van de vorst die in samenwerking met de schepenbank het bestuur en de rechtspraak in zijn ambtsgebied verzekerde. Hij gaf de gerechtelijke impuls aan de schepenen en speelde een belangrijke rol in de handhaving van de openbare orde en de beteugeling van de criminaliteit. De baljuw was immers belast met het opsporen en vervolgen van de misdrijven. Om deze taak te kunnen volbrengen waren de baljuw en zijn sergeanten bevoegd om misdadigers aan te houden en in voorarrest te houden tot aan hun berechting. Dit aanhoudingsrecht werd echter onder invloed van het stedelijk wantrouwen van het gezag van de graaf en zijn greep op de poorters zeer zorgvuldig gereguleerd in de keuren en op alle mogelijke wijzen aan de controle van de schepenen onderworpen³⁸.

Het hele optreden van de baljuw in verband met de beteugeling van criminaliteit berustte op zijn bevoegdheid om ambtshalve de misdrijven te vervolgen.

³⁷ J. VAN HERWAARDEN, *Opgelegde bedevaarten*, p.73.

J. DECAVELE, "Bestuursinstellingen van de stad Gent (einde 11de eeuw – 1795)", in: W. PREVENIER, B. AUGUSTYN (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Brussel, 1997, p.278, 280, 293.

³⁸ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafprocesrecht*, pp.71-72, 77.

J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode*, Brussel, 1967, pp.271-272.

STEDELIJK PARTICULARISME

Nadat de vervolging *ex officio* in de loop van de dertiende en veertiende eeuw steeds meer de plaats van de vroegere private vervolging had ingenomen, was de baljuw niet langer een louter neutraal procesfiguur, maar werd hij als openbaar aanklager een actief medespeler. Belangrijk was echter dat de baljuw wel het recht had misdrijven te vervolgen en hun bestraffing voor de rechtbank te vorderen, maar dat hij daartoe niet verplicht was. De vordering van de straf bracht immers mee dat de baljuw moest bewijzen dat de verdachte het hem ten laste gelegde misdrijf werkelijk gepleegd had en deze taak was, rekening houdend met de formalistische rechtspleging, niet eenvoudig. Indien de baljuw niet over voldoende bewijzen beschikte, gaf hij er dan ook de voorkeur aan met de verdachte een compositie af te sluiten waardoor de vervolging automatisch wegviel³⁹. Maakte de baljuw een bepaald misdrijf toch bij de rechtbank aanhangig, dan was hij de stuwende kracht van het proces. Eerst en vooral werd de verdachte door hem gedagvaard en riep hij de rechters samen. Op het proces zelf had hij de taak om gedurende het hele verloop van de rechtszitting de schepenen te manen. De schepenen kenden het recht en de baljuw maande hen om recht te spreken. Enkel op basis van deze permanente samenwerking tussen schepenen en baljuw kon de rechtspraak tot stand komen. De baljuw was zelf geen rechter, maar hij leidde wel de rechtspleging. Hij waakte erover dat niemand het ordelijk verloop van de zitting stoorde en dat iedereen op het gepaste ogenblik het woord kreeg. De baljuw was dus als het ware de regisseur van het hele gebeuren. Deze onderlinge samenwerking impliceerde ook een onderlinge onmisbaarheid. Enerzijds had de baljuw een vonnis nodig om zijn taak – de wet toepassen – uit te voeren. Dit vonnis kon enkel van de schepenen komen vermits hij zelf geen recht mocht spreken. Anderzijds konden de schepenen slechts geldig zetelen in een door de baljuw gebannen vierschaar en konden zij enkel op zijn maning een geldig vonnis vellen⁴⁰. Eenmaal de straf door de rechters was bepaald, stond de baljuw in voor de uitvoering van het vonnis. Hij inde de boetes die door de schepenen werden uitgesproken en beval de beul de dood- en lijfstraffen te voltrekken. Verder oefende de baljuw ook een algemeen toezicht uit op de rechtsbedeling van de schepenen met wie hij ambtshalve samenwerkte. Hij was daarvoor de aangewezen persoon vermits alle rechtsbedeling gebeurde in naam van de vorst, van wie de baljuw de vertegenwoordiger was. Grote en belangrijke schepenbanken hadden evenwel weinig te vrezen van dit toezicht op hun rechtsbedeling, vermits het voor de baljuw niet eenvoudig was om schepenen aan te klagen⁴¹.

³⁹ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht*, pp.316-319.
J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwsambt*, pp.272-274.

⁴⁰ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht*, pp.77-84.
J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwsambt*, p.276.

⁴¹ J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwsambt*, pp.276-277, 283-284.

Zoals reeds eerder vermeld werd Gent sinds de akte van Senlis (1301) bestuurd door twee schepenbanken, namelijk de schepenbank van de Keure en de schepenbank van Gedele, waarbij de schepenen van Gedele als paisierders fungeerden. De schepenen van de Keure daarentegen vonnisten als grafelijke rechters en waren verantwoordelijk voor het algemeen bestuur en beheer van de stad. De rechterlijke macht van de schepenen van de Keure was zeer uitgebreid. Met uitzondering van de voorbehouden gevallen bezaten zij immers zowel de hoge als de lage rechtspraak in criminele en in burgerlijke zaken. Nadat in het begin van de veertiende eeuw de laatste juridische enclaves binnen de Rietgracht opgeheven waren, strekte hun juridische bevoegdheid zich uit over het hele stedelijke grondgebied, weliswaar met beperkingen in het grafelijk ressort van de Oudburg en in de kerkelijke heerlijkheden van Sint-Baafs en Sint-Pieters. Doordat Gentse poorters voornamelijk in de loop van de veertiende eeuw grondbezit hadden verworven in de brede omgeving van de stad, kwam bovendien ook een groot deel van dit gebied onder de jurisdictie van de Gentse schepenen. De buitenpoorters uit dit kwartier van Gent, maar ook deze uit verder afgelegen gebieden, vielen onder de bevoegdheid van de Gentse schepenbank en werden dus beschermd tegen vervolging door andere stedelijke of landelijke schepenbanken. De criminele en burgerlijke zaken kwamen voor *in camere*, niet openbare zittingen in eerste aanleg, of in *vierscare*, plechtige openbare zittingen in eerste aanleg of bij appel. Ook de vrijwillige rechtspraak of wettelijke passering behoorde tot de bevoegdheden van de schepenen van de Keure. Allerlei onderling gesloten akten en contracten werden door hen opgemaakt of bekrachtigd en in hun jaarregisters opgetekend. Verder fungeerde de schepenbank van de Keure ook als hogere rechtsinstantie voor de lagere rechtbanken in de stad, zoals de vinderijen en de economische rechtsorganen van halleheren en keurders, en verstrekten zij bindend advies aan de rechtbanken uit het Gentse kwartier die naar Gent ten hoofde gingen⁴².

Tot slot moet hier vermeld worden dat Gent een uitzondering was wat betreft het vervolgingsrecht van de baljuw. Hoewel tijdens de Bourgondische periode de vervolging *ex officio* in Vlaanderen algemeen was aanvaard, bleef de baljuw in Gent volledig afhankelijk van een private klacht. Wel kon hij zich bij de klager aansluiten of alleen een private klacht verder zetten, maar zelf ambtshalve een vervolging instellen mocht hij niet. De vervolging *ex officio* werd door de stad Gent binnen haar muren niet aanvaard omdat de Gentenaars in de baljuw niet zozeer een gerechtelijk ambtenaar zagen, maar wel een tegenwoordiger van de vorst van wie de bevoegdheid zoveel mogelijk moest beperkt blijven. Want hoewel men van oordeel was dat de maatschappij er belang bij had dat alle misdrijven vervolgd werden en men bijgevolg positief

⁴² J. DECAVELE, "Bestuursinstellingen van de stad Gent", pp.288-291.

M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp.124-129, 137-141, 191, 194-196.

STEDELIJK PARTICULARISME

stond tegenover het streven naar een adequate strafvervolgung, bestond er bij de bevolking een grote achterdocht ten aanzien van een te sterke greep van de centrale macht op de onderdanen. Terwijl in de rest van Vlaanderen de vrees voor overdreven grafelijke macht het had afgelegd tegen de strafpolitieke deugdelijkheid van de nieuwe procesvorm, heeft de rechtstreekse ambtelijke vervolging zich in Gent niet kunnen doorzetten. Dit leidde tot de paradoxale toestand dat de baljuw van de machtigste en dichtstbevolkte stad van het graafschap het slechtst gewapend was om de misdaad aan te pakken⁴³. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat het beperkte vervolgingsrecht van de Gentse baljuw in belangrijke mate werd gecompenseerd door zijn compositierecht dat hem toeliet de schepenrechtspraak te omzeilen en zelf een feitelijke jurisdictie uit te oefenen.

3. Verzoening door de paisierders

Om een beeld te krijgen van het verzoenend optreden van de Gentse paisierders werden de zoendingboeken geraadpleegd die deel uitmaken van de registers van de schepenen van Gedele en die bewaard worden in het Gentse stadsarchief. Van de periode tussen 1419 en 1480 werd om de vijf jaar een zoendingboek doorgenomen. Omdat de jaren 1429-1430 en 1444-1445 echter ontbreken, werden in de plaats respectievelijk de jaren 1430-1431 en 1443-1444 onderzocht. De zoendingboeken beginnen steeds op 15 augustus, de dag dat in Gent de nieuw verkozen schepenen aan de macht kwamen, en eindigen op 14 augustus wanneer ook het schepenjaar ten einde liep. In de hiernavolgende paragraaf worden achtereenvolgens de meest voorkomende verzoeningsmogelijkheden behandeld, namelijk het betalen van een zoengeld, het ondernemen van een strafbedevaart, het vragen om vergiffenis en schuld bekennen in het openbaar en het opdragen van zielmissen. Hierbij moet men echter steeds voor ogen houden dat in veel gevallen een combinatie van deze verzoeningsmaatregelen voorkwam. Bovendien was het ook mogelijk dat de voornoemde vier verzoeningsmogelijkheden met nog andere bepalingen werden aangevuld.

Om een geschil te beëindigen en het aangedane onrecht te herstellen werden de schulden door de paisierders vaak verplicht tot het betalen van een zoengeld. Een zoengeld werd hoofdzakelijk opgelegd bij geweldsmisdrijven tegen personen. Vooral verwonding en verminking zijn misdaden die bij uitstek met een zoengeld werden verzoend. Het aandeel van de zoensommen opgelegd voor verwonding lijkt doorheen de jaren wel te zijn afgenomen ten voordele van zoengeld dat betaald moest worden ter verzoening van een doodslag.

⁴³ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafprocesrecht*, pp.51-52, 60. J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwsambt*, pp.272-273.

HANNELORE VAN HAMME

Vooraf vanaf het jaar 1454-1455 is er een aanzienlijke toename van het aantal zoensommen voor doodslag. Verder valt op dat voor de verschillende misdrijven geen vast eenheidstarief bestond. Om verwondingen en verminkingen te verzoenen werden door de paisierders heel uiteenlopende zoensommen opgelegd. De oorzaak hiervan moet gezocht worden in het sterk privaatrechtelijk karakter van de verzoening door de paisierders. Een zoengeld was immers in de eerste plaats een schadevergoeding aan het slachtoffer. Dit lag volledig in de lijn van het primitieve Germaanse recht waarin gedetailleerde tarieven waren vastgesteld die voor elk geval van verwonding, verminking of mishandeling de schadevergoeding bepaalden waarop het slachtoffer recht had. Kenmerkend hierbij was de economische opvatting van het recht: organen, ledematen, de huid, enz., alles wat bij mishandelingen kon geschonden worden, had een vaste waarde die in geld werd uitgedrukt en de verschillende prijzen werden in eenvoudige rekensommetjes opgeteld. In een dergelijk formalistisch systeem waarin de waarde van de verschillende lichaamsdelen mechanisch werd aangeduid, ontleedde men de gevolgen van een mishandeling en moest voor elk kleinste deeltje een bepaalde vergoeding worden betaald. Het primitieve recht was immers gebaseerd op de idee van de vergelding en gericht op de merkbare materiële gevolgen van de daden, met andere woorden op de lichamelijke kwetsuren in geval van mishandeling. Wanneer men dit criterium hanteert, moeten de gewelddaden logischerwijze onderscheiden worden volgens hun uitwendige gevolgen en zal men dus bijvoorbeeld meer moeten betalen voor een hand dan voor een duim, meer voor een duim dan voor een vinger⁴⁴. In tegenstelling tot het geëvolueerde grafelijk strafrecht heeft de zoenrechtspraak van de paisierders veel eigenschappen van dit oude strafrecht bewaard. De verzoeningen waren immers regelingen tussen partijen waarbij in het geval van verwonding of verminking de lichamelijke letsels aan het slachtoffer moesten vergoed worden. Het was voor de paisierders dus belangrijk dat zij precies wisten welke verwondingen of verminkingen het slachtoffer had opgelopen om het bedrag van het zoengeld te kunnen bepalen en dit verklaart dan ook de vele gedetailleerde beschrijvingen van kwetsuren en hun gevolgen die we in de zoendingboeken aantreffen. Het aantal en de plaats van de verschillende verwondingen wordt altijd duidelijk aangegeven en vaak wordt ook gewezen op de gevolgen van de opgelopen kwetsuren en de risico's

⁴⁴ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht*, pp.108-111.

STEDELIJK PARTICULARISME

die zij inhielden voor het slachtoffer⁴⁵. De gedetailleerde en vaak uitvoerige beschrijvingen maken tevens duidelijk dat elk geval apart werd bekeken en dat men met heel veel zaken rekening hield. Het moge dan ook duidelijk wezen dat er van een eenvormig zoengeld voor verwonding of verminking geen sprake kon zijn.

Zoals reeds eerder gezegd, werd een zoengeld ook opgelegd voor het verzoenen van een doodslag. In dergelijke gevallen werd het zoengeld bijna altijd aangevuld met nog andere bepalingen, zoals een bedevaart of zielmissen. Om een doodslag te verzoenen was het duidelijk niet voldoende dat enkel een zoensom werd betaald. Opmerkelijk is ook dat in de zoendingboeken zelden informatie wordt gegeven over de precieze omstandigheden van de doodslag. Terwijl bij de verwondingen en verminkingen steeds haarfijn de ernst en de plaats van de verschillende kwetsuren werd beschreven, komen we bij een doodslag vrijwel nooit te weten hoe het slachtoffer aan zijn einde kwam. Wellicht waren veel doodslagen het gevolg van een uit de hand gelopen gevecht waarbij de dader eigenlijk niet de bedoeling had zijn tegenstander te doden. Door de toenmalige stand van de geneeskunde was men immers vaak niet in staat om de verwondingen, opgelopen tijdens een gevecht, te verzorgen. Op die manier kon zelfs een betrekkelijk lichte verwonding de dood betekenen voor het slachtoffer. Bovendien hielden ook de ingrepen van de chirurgijnen, en in het bijzonder de schedelboringen, grote risico's in met dikwijls een fatale afloop tot gevolg. In veel gevallen is het slachtoffer dus niet onmid-

⁴⁵ SAG, reeks 330, nr.21, f°117 v°: "...ende bloeddere af tsiere kele uute ende viele af in curtsen, in frenesien ende buten siere kennessen ende groetter crancheden eenen termijn van 6 weken ofte meer, dwelke alle sterfelike teekene waren..." (1434-1435)

SAG, reeks 330, nr.22, f°281 v°: "...over zijne quetsuere ende smerte van 12 quaden blenden quetsueren ende frotseringhen die hij hadde te diversschen plaetsen over zijnen lichame, te wetene de 6 quade blende quetsueren ende frotseringhen int aensichte, deene int voorhoofd, dander boven der rechter hooghe, de derde boven der luchter hooghe, de vierde in de rechteren slaep van den hoofde, de 5ste in de luchteren slaep van de hoofde ende de 6ste up zijnen nuese daer af dat de hude in sticken waren ende d'aensichte ende de hooghen groetelike gheswollen ende de zelve hooghen met allen blaeu so dat hij qualic uut zijnen hooghen ghesien conste ende luesde bloet te zijne kelen ute. De 7ste up zijnen luchteren dume ende dander 8^e up zijn rechter been dwelke groetelike ghezwollen was ende van meer blenden quetsueren ende frotseringhen up thoofd ende te diversschen steden over zijnen lichame..." (1439-1440)

SAG, reeks 330, nr.24, f°631 r°: "...over zijne quetsuere ende smerte van 3 quaden grieflicken wonden die hij hadde deene in de luchtren arem voor den elleboghe daer af dat d'onderste pipe van den selven arem dweers af was ende heeften ghebeente uut verloren dat nature af stac, dander dweers in de ondersten cant van zijnder luchter hant van welken de adren, senuwen ende tghebeente van de 2 achtersten vingheren dweers af was daer omme dat hijre zijn leven lanc in hebben zal mijncke, letten of groot ghebrec ende de derde in zijnen rechtren dume..." (1449-1450)

HANNELORE VAN HAMME

dellijk gestorven, maar bezweek hij pas uren of zelfs dagen na het gevecht. Indien echter duidelijk kon worden vastgesteld dat de verwondingen de oorzaak van het overlijden waren, dan werd dit ook als doodslag beschouwd⁴⁶. Het tijdstip van het overlijden evenals de aanleiding van de doodslag en de intentie van de dader komen in de zoendingboeken slechts zelden aan bod. Het is evenwel niet duidelijk of we hieruit ook mogen besluiten dat deze factoren bij het bepalen van het zoengeld geen rol speelden.

Hoeveel zoensommen werden er nu opgelegd tijdens de onderzochte periode en wat was hun belang in vergelijking met de andere verzoeningsmogelijkheden? Wanneer we de absolute cijfers in tabel 1 bekijken, dan zien we aanvankelijk een stijging van het aantal zoensommen. In 1430-1431 werd met 155 zoensommen een hoogtepunt bereikt. Daarna daalt het aantal verzoeningen door middel van zoengeld, waarbij vooral de jaren 1439-1440 en 1454-1455 als breekpunten opvallen. Na een periode waarin jaarlijks meer dan 100 zoensommen werden opgelegd, zakt dit aantal in 1439-1440 tot 80 zoensommen per jaar. In 1454-1455 volgt dan een tweede spectaculaire daling wanneer het aantal verzoeningen door middel van zoengeld van gemiddeld 70 per jaar tijdens de jaren '40 van de vijftiende eeuw, verder afneemt tot 19 per jaar in 1454-1455. Tot 1474-1475 blijft dit aantal schommelen rond de 20 zoensommen per jaar om vervolgens weer lichtjes te stijgen. Wanneer we het aantal verzoeningen door middel van zoengeld vergelijken met het totaal aantal zoendingen dan zien we een gelijkaardige evolutie. Algemeen kan men dus stellen dat het aantal zoensommen toenam wanneer ook het aantal zoendingen steeg en dat een daling van het aantal zoensommen samenhangt met een daling van het aantal zoendingen. Ook de twee breekpunten zijn op die manier te verklaren. De procentuele gegevens in tabel 1 tonen aan dat verzoeningen door middel van zoengeld steeds een belangrijke rol hebben gespeeld. In de meeste jaren was het aantal verzoeningen door middel van een bedevaart het grootst, op de tweede plaats gevolgd door het aantal opgelegde zoensommen. Geleidelijk werd het verschil tussen beide echter kleiner. Terwijl tot in 1434-1435 het aantal zoensommen nog niet de helft bedroeg van het aantal opgelegde bedevaarten, kwam daarna de verhouding tussen beide verzoeningsmogelijkheden meer in evenwicht. In de jaren 1459-1460 en 1479-1480 was het opleggen van zoengeld bovendien de meest toegepaste verzoeningsmaatregel. Ook zien we dat vanaf 1449-1450 vier keer de 40% werd overschreden. Algemeen kan men dus besluiten dat in de tweede helft van de vijftiende eeuw het belang van de verzoeningen door middel van zoengeld licht is toegenomen.

⁴⁶ F. VANHEMELRYCK, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middeleeuwen tot het einde van het Ancien Regime (1404-1789)*, Brussel, 1981, pp.97-98.

R. MUCHEMBLED, *La violence au village. Sociabilité et comportements populaires en Artois du XVe au XVIIe siècle*, Turnhout, 1989, pp.33-38.

STEDELIJK PARTICULARISME

Zoals reeds werd aangehaald konden de paisierders naast het opleggen van een zoengeld de schuldigen ook verplichten om op bedevaart te gaan. Bedevaarten waren het zoenmiddel bij uitstek. Door hun religieuze betekenis konden zij de verzoening immers extra kracht bijzetten. De tocht naar een heilige plaats en het bidden en biechten bij de relieken van de heilige moesten zowel voor de pelgrim als voor het slachtoffer en zijn familie een geestelijk heil opleveren. Het opleggen van een bedevaart had echter nog andere voordelen. Door de verwijdering van de dader uit de gemeenschap waarbinnen hij zijn delict had gepleegd, konden de gemoederen afkoelen en de woede en wraakgevoelens bij de slachtoffers verdwijnen of toch zeker verminderen. Op dit vlak hadden bedevaarten dus het karakter van een tijdelijke verbanning zonder dat men evenwel het risico liep dat weggezonden personen onrust bleven veroorzaken aan de periferie van de rechtskring waarbuiten ze verbannen waren. Het doelloos rondzwerven van ballingen kon met andere woorden vermeden worden door de schuldigen op bedevaart te zenden. Bovendien was een bedevaart een goed alternatief voor wie het zoengeld niet kon betalen. Algemeen kan men stellen dat opgelegde bedevaarten zowel een herstellend als een bestraffend karakter hadden: herstellend omdat er vergiffenis moest gevraagd worden bij de relieken van een heilige, bestraffend omwille van de soms langdurige verwijdering uit de stad⁴⁷.

In de Gentse zoendingboeken valt onmiddellijk de grote verscheidenheid aan bedevaartplaatsen op. De schuldigen of hun plaatsvervangers konden door de paisierders naar tal van bedevaartsoorden worden gestuurd. In totaal hebben we voor de onderzochte jaren 135 verschillende bedevaartplaatsen aangetroffen. Verder stelden we vast dat heel wat misdaden door middel van een bedevaart verzoend konden worden. Vooral voor beledigingen en lichte gewelddaden lijkt een bedevaart het aangewezen zoenmiddel te zijn geweest. Proportioneel was er vanaf 1454-1455 ook een aanzienlijke toename van het aantal bedevaarten voor doodslag. Een zelfde vaststelling deden we reeds bij de bespreking van het aantal verzoeningen door middel van zoengeld. We kunnen dan ook besluiten dat naarmate het totaal aantal zoendingen daalde, het aantal zoendingen voor doodslag proportioneel toenam. Dit sluit aan bij de bevindingen van Van Caenegem die op basis van 10-jaarlijkse steekproeven vaststelde dat de zoendingen in de zestiende eeuw, toen de zoenpraktijk een wegwijnend restverschijnsel was geworden, allemaal verzoeningen voor doodslag waren⁴⁸. Aan de hand van onze berekeningen zien we dat deze evolutie in 1454-1455 inzette, op een moment dat het totaal aantal zoendingen een sterke terugval kende.

⁴⁷ J. VAN HERWAARDEN, *Opgelegde bedevaarten*, p.25, 405.

J.E.A. BOOMGAARD, *Misdaad en straf in Amsterdam. Een onderzoek naar de strafrechtspiegeling van de Amsterdamse schepenbank 1490-1552*, Amsterdam, 1992, pp.228-229.

⁴⁸ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht*, p.321.

Interessant is ook de vraag of er een vaste relatie bestond tussen bedevaart en delict. In navolging van Van Herwaarden kunnen we stellen dat dit niet het geval was. Wellicht was er wel een correlatie tussen de ernst van het gepleegde misdrijf en de afstand tot het bedevaartsoord, maar in het algemeen bestond er geen vaste relatie tussen bedevaart en delict⁴⁹. Allerlei misdaden konden door dezelfde bedevaart worden verzoend, terwijl voor eenzelfde vergrijp heel verschillende bedevaarten werden opgelegd. Het kwam dan ook geregeld voor dat wanneer een dader verschillende slachtoffers had gemaakt, hij voor elk slachtoffer naar een ander bedevaartsoord moest gaan en dat anderzijds wanneer een misdrijf door meerdere daders was gepleegd, aan ieder van hen een andere bedevaart werd opgelegd. Een uitzondering hierop vormden de bedevaarten voor doodslag waarin opvallend minder variatie vast te stellen is. Vooral Sint-Pieter en Sint-Paulus te Rome en Santiago de Compostela waren twee bedevaartplaatsen die we vaak in de zoendingen voor doodslag terugvonden. Wellicht hielden de paisierders bij het opleggen van bedevaarten niet alleen rekening met het soort misdrijf, maar hadden zij ook oog voor eventuele verzwarende omstandigheden. In de zoendingboeken zien we immers dat vaak aandacht werd besteed aan de plaats⁵⁰, het tijdstip⁵¹ en de omstandigheden waarin de misdaad werd gepleegd⁵², evenals aan de persoon die er het slachtoffer van was⁵³. In welke mate elk van deze elementen een rol speelde bij het bepalen van de bedevaart is evenwel moeilijk te achterhalen. Waarschijnlijk bestond ook hier weinig regelmaat.

Niettegenstaande het religieuze karakter van bedevaarten was het mogelijk dat zij door de schuldigen werden afgekocht. Zo bestonden er in Gent tarieflijsten⁵⁴ waarin voor de verschillende bedevaarten de afkoopsom werd vermeld en ook in de zoendingboeken troffen we soms afkoopsommen aan. De afkoopsommen vermeld in de zoendingboeken stemmen in de meeste gevallen overeen met de bedragen uit de tarieflijsten. Hoe vaak een bedevaart werd

⁴⁹ J. VAN HERWAARDEN, *Opgelegde bedevaarten*, pp.22-24, 402.

⁵⁰ SAG, reeks 330, nr.18, f°271 r°: "...int ghuent dat hij hem sconfierlic een caecsmete gaf up de vischmaerct ter presengien van al den volke..." (1424-1425)
SAG, reeks 330, nr.23, f°223 v°: "...int ghuent dat hij stac up Jan van den Meere vors. ende dat hijne belaeghe in de kerke..." (1443-1444)

⁵¹ SAG, reeks 330, nr.17, f°191 r°: "...intghuent daer sine sconfierlic mes-handelden ende sloughen bij nachte..." (1419-1420)

⁵² SAG, reeks 330, nr.20, f°103 v°: "...omme dat Boudin van den Kerchove den vors. Joeris wondde ende quietste onverscult ende onverdiend sonder eeneghe cause der toe te hebbene..." (1430-1431)

⁵³ SAG, reeks 330, nr.20, f°107 v°: "Item dat de vors. Rombaut van den Perre over dmesgrip ende mesdoen dat hij mesgrepen ende mesdaen heeft up Janne van Baveghem scepenen boede intghuent dat hijne sijnen dienst doende den vors. Janne alsoe qualinc ende sconfierlic antierde..." (1430-1431)

⁵⁴ Voor de uitgave van deze tarieflijsten zie J. VAN HERWAARDEN, *Opgelegde bedevaarten*, pp.628-640.

STEDELIJK PARTICULARISME

afgekocht, is echter moeilijk te achterhalen. Wie geen afkoopsom betaalde maar de bedevaart ondernam, moest in het bedevaartsoord de reden van zijn komst opgeven en een bewijsbrief vragen. Deze brief was noodzakelijk om te kunnen aantonen dat men werkelijk de bedevaart had afgelegd en dat men dit had gedaan in eigen persoon en om geen andere reden dan die waarom de bedevaart was opgelegd. Pas nadat de dader bij zijn thuiskomst de bewijsbrief had getoond, kon hij opnieuw zijn plaats in de samenleving innemen⁵⁵. In een aantal gevallen mocht de schuldige echter niet onmiddellijk na zijn bedevaart terugkeren. Zo vonden we enkele verzoeningen waarin aan de dader de terugkeer binnen Vlaanderen, binnen Gent of binnen een bepaalde plaats in Gent verboden werd gedurende een zekere periode na het afleggen van de bedevaart. Op die manier kreeg de bedevaart nog meer het karakter van een verbanning.

Om een beeld te krijgen van het aantal bedevaarten tijdens de onderzochte jaren bekijken we opnieuw de gegevens in tabel 1. Uit de absolute cijfers blijkt dat in 1430-1431 met 332 opgelegde bedevaarten een hoogtepunt werd bereikt. Daarna daalt het aantal bedevaarten met vooral in 1439-1440 en in 1449-1450 een opmerkelijke terugval. Tot en met 1434-1435 werden jaarlijks meer dan 250 bedevaarten opgelegd, in 1439-1440 zakt dit aantal tot 126 per jaar. Vanaf 1449-1450 legden de paisierders minder dan 100 bedevaarten per jaar op en in 1454-1455 daalde dit aantal nog verder tot 32 per jaar. Na 1454-1455 bleef dit aantal min of meer stabiel en werden jaarlijks nog gemiddeld 25 bedevaarten opgelegd. Deze evolutie komt in grote lijnen overeen met de evolutie van het totaal aantal zoendingen. De mate waarin het aantal bedevaarten in een bepaald jaar steeg of daalde hing dus grotendeels samen met de toename of afname van het totaal aantal zoendingen in datzelfde jaar. Verder blijkt uit tabel 1 dat bedevaarten het zoenmiddel bij uitstek waren. In elf van de dertien onderzochte jaren was het opleggen van een bedevaart de meest toegepaste verzoeningsmaatregel. Niettemin is er een opvallende kentering merkbaar in het aantal verzoeningen door middel van bedevaart ten opzichte van de andere verzoeningsmogelijkheden. Tot en met 1443-1444 werden de misdrijven in meer dan 50% en meestal zelfs in meer dan 60% van de gevallen door middel van een bedevaart verzoend. Het aantal opgelegde bedevaarten bedroeg in die periode, op één uitzondering na, steeds meer dan het dubbele van het aantal opgelegde zoensommen en heel wat meer dan het aantal zielmissen en openbare schuldbekentenissen. In de tweede helft van de vijftiende eeuw kwam daar echter verandering in. De andere verzoeningsmogelijkheden wonnen aan belang waardoor het overwicht van het aantal verzoeningen door middel van bedevaart kleiner werd. Hun aandeel in het totaal aan-

⁵⁵ E. VAN CAUWENBERGH, *Les Pèlerinages expiatoires et judiciaires dans le droit communal de la Belgique au moyen âge*, Leuven, 1922, pp.166-168.

J. VAN HERWAARDEN, *Opgelegde bedevaarten*, p.16.

HANNELORE VAN HAMME

tal zoendingen schommelde na 1443-1444 tussen 33% en 51%, hetgeen een opmerkelijke verlaging was in vergelijking met de procenten uit de eerste helft van de vijftiende eeuw. Bovendien was in 1459-1460 en in 1479-1480 het aantal opgelegde zoensommen groter dan het aantal opgelegde bedevaarten. Op die manier komen we tot de belangrijke vaststelling dat de typisch stedelijke strafbedevaart als verzoeningsmaatregel minder belangrijk werd naarmate de macht van de hertog toenam ten koste van het stedelijk particularisme. De vrede van Gavere (1453) die een belangrijke mijlpaal vormde in de afbraak van het Gentse particularisme, leidde dus ook tot een sterke terugval van het aantal opgelegde bedevaarten.

Naast het betalen van een zoengeld en het ondernemen van een bedevaart kon een schuldige door de paisierders ook verplicht worden om in het openbaar vergiffenis te vragen en schuld te bekennen. Deze verzoeningsmaatregel kwam meestal voor in combinatie met een bedevaart en werd hoofdzakelijk opgelegd voor lastertaal en valse beschuldiging. Door de kwaadspreker te verplichten vergiffenis te vragen en publiekelijk zijn schuld te bekennen, moest de gekwetste eer van het slachtoffer hersteld worden. In de middeleeuwse samenleving was de eer immers een hooggeschat goed en waren een goede naam en faam van groot belang. Steeds moest men zich in het openbaar doen respecteren en een goed figuur slaan, temeer daar men niet alleen de eigen eer droeg, maar ook die van vrienden en familie⁵⁶. Wie iemands goede naam had beklad, moest dan ook publiekelijk verklaren dat hij de lasterlijke woorden ten onrechte had gezegd, zodat het slachtoffer in zijn eer werd hersteld. In de zoendingen waarin een kwaadspreker verplicht werd om in het openbaar vergiffenis te vragen en schuld te bekennen, zien we steeds dezelfde bepalingen terugkeren: de schuldige moest op een welbepaalde dag (meestal een zondag) en op een welbepaald uur (meestal in de voormiddag) en vaak in het gezelschap van twee schepenbodes naar een bepaalde plaats gaan waar hij luid en duidelijk aan het slachtoffer en de andere aanwezigen moest verklaren dat hij de lasterlijke woorden ten onrechte had gezegd. Na zijn schuldbekentenis moest de dader vervolgens vergiffenis vragen⁵⁷.

⁵⁶ R. MUCHEMBLED, *La violence au village*, p.44, 268.

⁵⁷ SAG, reeks 330, nr.18, f°271 r°: "...so hebben scepenen gheterminert ende wijzen, ghemerct dat de vors. Joes es een goed eerbaer cnape van goeder fame ende name, dat Lamsin Bailgaert vornt. commen sal sondaeghe naer Quasimode ten huus daer Joes vors. wonachtich es, bloets hoefts ende ontghurdt tusschen 2 boden van de stede, tusschen den 9 ende 10 huuren voer der noenen ende segghen daer overluit tote Joesse vors. ter presencien van allen den ghenen die Joesse ghelieven sal bi hem te hebbene dat de sconfierlike worde die hij gheseit heeft van Joesse vors. siere heeren aengaende dat hij die gheseit heeft met quader cause ende met sine onrechte ende dat hij van hem niet en weet nochte neynt an hem en sach anders dan eenen goeden man toebehoert ende bidden hem dat hijt hem omme de minne van Gode vergeven wille..." (1424-1425)

STEDELIJK PARTICULARISME

Procentueel is het aantal publieke schuldbekentenissen en bedes om vergiffenis voor lasterlijke geruchten of valse aantijgingen licht afgenomen en moest in de tweede helft van de vijftiende eeuw geregeld ook voor andere misdaden vergiffenis gevraagd worden. De bepalingen betreffende het vragen van vergiffenis voor een doodslag vertoonden enkele verschillen met de voorschriften die werden vastgesteld bij een bede om vergiffenis voor lastertaal of valse beschuldiging. Zo moest er bij een doodslag geen openbare schuldbekentenis worden afgelegd door de dader. Het hoofddoel van de schuldbekentenis, namelijk het ontkrachten van lasterlijke geruchten of valse aantijgingen, ontbrak hier immers. Alle aandacht ging dus naar de bede om vergiffenis die een sterk religieus karakter had door de verwijzing naar de dood en verrijzenis van Christus. De dader moest vergiffenis vragen op de dag van de voetval (het moment van de officiële verzoening) die meestal plaatsvond in de zoendingkamer van het schepenhuis van Gedele of op een plaats die bepaald werd door de mondzoner, magen en vrienden van de dode. In de meeste gevallen werden ook bepalingen vastgesteld omtrent de kleding die de schulddige moest dragen bij zijn bede om vergiffenis⁵⁸.

Wat het belang van deze verzoeningsmaatregel tijdens de vijftiende eeuw betreft, kunnen we de volgende vaststellingen doen. Een duidelijke trend is op basis van de absolute cijfers, zoals weergegeven in tabel 1, niet waarneembaar. Bovendien moeten we er rekening mee houden dat het hier om kleine aantallen gaat en dat het bijgevolg moeilijk, zometer onmogelijk is om op basis daarvan een algemene evolutie vast te stellen. In elk geval is het wel duidelijk dat, in tegenstelling tot wat we bij de zoensommen en bedevaarten vaststelden, de schommelingen in het aantal opgelegde schuldbekentenissen niet overeenstemmen met de veranderingen in het aantal zoendingen. Een daling van het totaal aantal zoendingen leidde dus niet noodzakelijk tot een terugval van het aantal schuldbekentenissen. Interessanter zijn echter de procentuele gegevens uit tabel 1. Daarin zien we immers een opmerkelijke verandering vanaf het jaar 1454-1455. Terwijl tot en met 1449-1450 het aantal openbare schuldbekentenissen nooit meer dan 5% bedroeg van het totaal aantal verzoeningen, werd in de tweede helft van de vijftiende eeuw drie keer de 10% overschreden. Hieruit kunnen we afleiden dat het publiek karakter van de verzoening

⁵⁸ SAG, reeks 330, nr.35, f°300 v°: "...dat de vors. mesdadeghe up den dach van de voetvalle die bescheeden es te doene in de zoendinc camere int scepenhuus van ghedeele up sdonderdaeghs den derden dach van Sporcle int dit jaer LXXIX eerstcommende, ghehouden werden te commene voor den voors. montsoendre, zijnen vooght, maghen ende vrienden in haerlieder lijnwaet, bloot shoofs, baervoet ende ontgordt met gheboghnen knyen ende neder ghesleghenen ooghen ter eerden, bijddende dat zij hemlieden de doot ende wanconst van de voorn. dooden duer die bittere passie ende pijn die onse lieve heere Jhesus Christus leet up den helighen Goeden Vriendach ter verlossinghen van allen kerstenen creatueren vergeven ende daer af ontfanghen willen in goeden payse ende zoendinghe..." (1479-1480)

ning belangrijker werd. Door een dader te verplichten in het openbaar vergifenis te vragen en schuld te bekennen werd het immers voor iedereen duidelijk aan welk misdrijf hij zich schuldig had gemaakt. Ook Muchembled stelde vast dat er in de loop van de vijftiende eeuw een nieuw repressief systeem tot ontwikkeling kwam waarin het openbaar karakter van de straf een belangrijke rol speelde⁵⁹. Het is opvallend dat deze evolutie die in het grafelijk strafrecht zou leiden tot een toename van het aantal lijfstraffen en executies, zich ook manifesteert in het stedelijk zoenrecht op een moment dat aan het stedelijk particularisme een zware slag was toegebracht.

Tot slot was ook de verplichting om zielmissen te laten lezen een verzoeningsmaatregel die we regelmatig in de zoendingboeken terugvonden. Missen ter intentie van het slachtoffer werden door de paisierders enkel opgelegd in verzoeningen voor doodslag en we vinden ze dan ook meestal in combinatie met een zoengeld en/of een bedevaart. Ze moesten bijdragen tot het zielenheil van het slachtoffer en een goede overgang naar het hiernamaals verzekeren. Men was er immers van overtuigd dat de ziel zich pas na een beproeving definitief kon losmaken van het lichaam en dat het moment van de dood een overgangsfase was tussen het leven op aarde en het eeuwige leven in hemel of hel⁶⁰.

Het opleggen van zielmissen aan de schuldige kon op verschillende manieren gebeuren. In veel gevallen werd enkel het bedrag vermeld dat betaald moest worden voor de zielmissen zonder dat daarbij het aantal of de frequentie van de te lezen missen werd aangegeven. Daarnaast was het mogelijk dat gedurende een zekere tijd en volgens een bepaalde regelmaat zielmissen moesten opgedragen worden. Zo vonden we heel wat zoendingen waarin bepaald werd dat gedurende één jaar dagelijks, één, twee, drie, of vier maal per week een zielmis moest gelezen worden ter nagedachtenis van de overledene. Soms werd daarbij ook vermeld hoeveel de schuldige in zo'n geval moest betalen. Ten slotte was het ook mogelijk dat de paisierders een bepaald aantal zielmissen oplegden, maar dat daarbij niet werd gezegd binnen welke periode of met welke frequentie zij opgedragen moesten worden. In de meeste gevallen mochten de mondzouener en de magen en vrienden van de dode bepalen waar de dienst voor de overledene moest plaatsvinden. Ook de priester die de missen moest lezen, werd vaak door hen aangeduid. Naast het opdragen van zielmissen kon een dader ook verplicht worden om ter ere van de overledene een brooduitdeling te doen of een aalmoes te geven aan de armen. Dergelijke goede werken hadden eveneens tot doel het zielenheil van de dode te bevorderen.

⁵⁹ R. MUCHEMBLE, *Le Temps des Supplices. De l'obéissance sous les rois absolus. XVe-XVIIIe siècle*, Paris, 1992, passim.

⁶⁰ J. CHIFFOLEAU, *La comptabilité de l'au-delà. Les hommes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du moyen âge (vers 1320 - vers 1480)*, Rome, 1980, pp.326-327.

STEDELIJK PARTICULARISME

Tot slot bekijken we opnieuw tabel 1 om na te gaan hoe vaak de paisierders het opdragen van zielmissen als verzoeningsmaatregel aanwendden en wat het belang daarvan was in verhouding tot de andere verzoeningsmogelijkheden. Vermits zielmissen enkel opgelegd werden ter verzoening van één bepaald misdrijf, namelijk doodslag, is hun aantal in absolute cijfers steeds beperkt gebleven. Een algemene trend of evolutie is op basis van deze lage cijfers dan ook niet vast te stellen. Wanneer we echter het aantal verzoeningen waarin zielmissen werden opgelegd, bekijken in verhouding tot het totaal aantal verzoeningen, is er wel een duidelijke evolutie merkbaar. In tabel 1 is immers duidelijk te zien dat vanaf 1454-1455 het aantal zielmissen proportioneel aanzienlijk is toegenomen. Tot en met 1449-1450 bedroeg dit aantal nooit meer dan 3%, met een absoluut dieptepunt in 1439-1440 en 1443-1444 toen slechts in 0,5% van de zoendingen zielmissen werden opgelegd. Vanaf 1454-1455 liggen de procenten beduidend hoger en werd zelfs drie keer de 10% overschreden. Deze opmerkelijke stijging wordt in belangrijke mate verklaard door het feit dat vanaf 1454-1455 proportioneel meer doodslagen door de paisierders werden verzoend, zoals we reeds vaststelden bij de bespreking van de zoensommen en bedevaarten. Daarnaast kan, naar analogie met de vergelijkbare stijging in het aantal openbare schuldbekentenissen, gedacht worden aan het toenemend belang van het publiek karakter van de verzoeningsmaatregelen. Vooral het feit dat de schuldigen naast het opdragen van zielmissen ook steeds vaker een brooduitdeling moesten doen, lijkt in die richting te wijzen.

Tabel 1: Absolute en procentuele verhouding van de verschillende verzoeningsmogelijkheden

	Zoengeld		Bedevaart		Vergiffenis en openbare schuldbekentenis		Zielmissen	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1419 – 1420	88	22%	284	71%	18	4%	10	3%
1424 – 1425	102	27%	260	69%	7	2%	7	2%
1430 – 1431	155	30%	332	66%	8	2%	8	2%
1434 – 1435	127	30%	278	67%	9	2%	5	1%
1439 – 1440	80	37,5%	126	59%	6	3%	1	0,5%
1443 – 1444	77	31,5%	156	64%	9	4%	1	0,5%
1449 – 1450	57	46%	59	47%	6	5%	2	2%
1454 – 1455	19	28%	32	48%	8	12%	8	12%
1459 – 1460	28	46%	24	39%	5	8%	4	7%
1464 – 1465	12	37%	14	44%	2	6%	4	13%
1469 – 1470	18	32%	29	50%	8	14%	2	4%
1474 – 1475	15	41%	19	51%	2	5%	1	3%
1479 – 1480	40	42%	31	33%	14	15%	10	10%

4. Compositie met de baljuw

Om de activiteit van de Gentse paisierders, die bestudeerd werd aan de hand van de zoendingboeken, te kunnen vergelijken met de activiteit van de grafelijke strafrechtbank werden voor dezelfde periode de Gentse baljuwsrekeningen uit het Algemeen Rijksarchief geraadpleegd. Van de periode tussen 1419 en 1480 hebben we om de vijf jaar een baljuwsrekening doorgenomen, zoals we dit ook voor de zoendingboeken hebben gedaan. De resultaten van de verwerking van de baljuwsrekeningen werden in twee paragrafen opgesplitst. Niet iedereen die met het gerecht in aanvaring kwam, werd immers op een proces tot een bepaalde straf veroordeeld. Het was mogelijk dat tussen de baljuw en de beschuldigde een overeenkomst werd gesloten waardoor de zaak niet voor de schepenen van de Keure werd gebracht en er dus geen proces volgde, maar waarbij de verdachte akkoord ging om een door de baljuw bepaald bedrag te betalen om van verdere vervolging verlost te zijn. Deze composities worden in deze paragraaf behandeld. De eigenlijke straffen komen aan bod in de vijfde paragraaf.

Zoals we reeds zagen was het de taak van de baljuw om, in het openbaar belang, gepleegde misdrijven op te sporen en hun bestraffing te vorderen. Nochtans was hij hiertoe niet verplicht en mocht hij in vele gevallen van de vervolging afzien en met de verdachte tot een akkoord komen, waardoor het misdrijf "in der minne" werd geregeld. Het was deze regeling die de algemene naam droeg van compositie. Ze werd in Vlaanderen niet door één of andere verordening ingevoerd, maar is zuiver uit de dagelijkse praktijk gegroeid en een normaal gevolg van het optreden van de baljuw⁶¹. Allerlei overwegingen konden de baljuw aanzetten tot compositie, maar algemeen kan men stellen dat hij ofwel uit noodzaak, ofwel uit vrije wil met de verdachte composeerde. In het eerste geval speelden objectieve overwegingen de hoofdrol, in het tweede geval hadden overwegingen van subjectieve aard de bovenhand. De baljuw handelde uit noodzaak wanneer hij van tevoren al wist of vermoedde dat hij het proces zou verliezen en dat de verdachte aan bestraffing zou ontsnappen. Hij composeerde omdat hem door omstandigheden van feitelijke aard geen andere keuze gelaten werd. Dit was bijvoorbeeld het geval wanneer de baljuw niet over voldoende bewijzen beschikte, wanneer hij geen klacht van het slachtoffer had ontvangen of wanneer de betrokken partijen onderling vrede hadden gesloten⁶². Niet alle composities gebeurden echter uit noodzaak. In

⁶¹ J. VAN ROMPAEY, "Het compositierecht in Vlaanderen van de veertiende tot de achttiende eeuw", *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, XXIX, 1961, p.43, 47.

⁶² ARA, Rk. nr. 14 111, f°161 r°: "... et veu qu'ilz ont pais à partie ... le bailli les laissa composer ..." (1419-1420)

ARA, Rk. nr. 14 114, f°2 r°: "... dont le dit bailli pour doute d'en faillir à loy par faute de preuve le laissa composer ..." (1434-1435)

ARA, Rk. nr. 14 114, f°2 r°: "... et pour ce qu'il n'y avoit point de partie complainante ..." (1434-1435)

STEDELIJK PARTICULARISME

bepaalde omstandigheden werd er door de baljuw met de verdachte gecomponeerd hoewel de publieke vervolging en bestraffing op geen enkele wijze werd belemmerd. In zo'n geval liet de baljuw zich leiden door subjectieve overwegingen die met strikt recht niets te maken hadden. Zo konden onder andere het verleden van de betichte, zijn leeftijd, zijn gezondheids- of familie-toestand, zijn vermogen, zijn faam of de tussenkomst van bepaalde personen een rol spelen bij de composities die vrijwillig door de baljuw werden gesloten⁶³. Het was ook mogelijk dat de baljuw uit louter menselijk medelijden de verdachte liet componeren of dat hij het bij lichte overtredingen niet de moeite waard vond de zaak te vervolgen en ze daarom met een compositie afhandelde. Niet altijd echter toonden de baljuws zich zo menslievend. In heel veel gevallen gaven fiscale overwegingen immers de doorslag en bleek uit de handelwijze van de baljuws dat ze maar één doel nastreefden, namelijk zoveel mogelijk geld van de verdachte loskrijgen, daarbij gebruik makend van alle middelen die hun ambt hen verleende. Veel composities werden dan ook afgesloten omdat de baljuw een geringe doch zekere compositiesom verkoos boven een grote doch onzekere, door het gerecht uit te spreken boete. In sommige gevallen ging de fiscale drijfveer bij de baljuw zelfs zover dat de compositie ontaardde in zuiver machtsmisbruik⁶⁴.

Het is duidelijk dat hoewel de compositie een overeenkomst was die in principe steunde op de vrije wil van zowel de baljuw als de verdachte, zij in werkelijkheid niet op gelijke voet stonden. De betichte die met de baljuw componeerde, handelde in feite onder druk. Hij verkoos immers een compositie omdat hij vreesde veroordeeld te worden en dan wellicht nog meer zou moeten betalen of gewoon om van alle last, zoals voorarrest en proceskosten, verlost te zijn. Ook indien de verdachte dus wist dat hij op een eventueel proces vrijuit zou gaan, was een compositie voor hem toch meestal de eenvoudigste oplossing. Het compositiesysteem werkte bovendien veel vlugger dan de eigenlijke rechtspleging en was ook veel soepeler. De baljuw bezat hier bijgevolg een handig wapen om zelf en alleen de misdadigheid te beoordelen en te beteugelen. In geval van compositie werd alles immers afgehandeld tussen betichte en vervolgingsambtenaar zonder enige rechterlijke tussenkomst. De

⁶³ ARA, Rk. nr. 14 111, f°187 r°: "... receu d'icelle amende par composition veu que le dit Henry est un povre laboureur de mestier..." (1419-1420)

ARA, Rk. nr. 14 111, f°188 r°: "... laissa composer à la prière d'aucuns de la loy dela dicte ville et de plusieurs autrez bonnes gens ..." (1419-1420)

ARA, Rk. nr. 14 116, f°31 v°: "... et pour ce que autrement il estoit de bonne renommée l'en a laissie composer ..." (1454-1455)

⁶⁴ H. DE SAGHER, "Schutrecht, Diefstal, Compositie en Pijniging in het vijftiendeuwsche Vlaamsche Strafrecht", *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, LXXII, 1929, pp.150-151.

R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht*, p.314.

J. VAN ROMPAEY, "Het compositierecht in Vlaanderen", p.57-60.

compositie gebeurde volgens de vrije beslissing van de baljuw en deze laatste stelde ook soeverein en vrij de strafmaat vast. De baljuw die in Vlaanderen enkel maner en vervolgingsambtenaar was maar zelf geen recht mocht spreken, kon dit verbod dus omzeilen en het schepenvonniss uitschakelen door te componeren met de betichte. Het feit dat de baljuw hier als het ware optrad als enige rechter was uiteraard niet zonder gevaar. Het compositierecht stelde hem immers niet alleen in staat om op soepele wijze tegenover zeer veel delicten op te treden, het liet hem ook toe eigenmachtig de stedelijke privileges te omzeilen. Bovendien waren een gerucht of een vaag vermoeden van schuld voor de baljuw voldoende om een verdachte tot een compositie te dwingen. Hierdoor werd een belangrijke waarborg voor de verdachten ondermijnd, vermits de verdenking de plaats had ingenomen van het bewijs⁶⁵.

Het bedrag van de compositie werd in Vlaanderen nooit door middel van tarieven vastgelegd, maar schommelde volgens de aard en de omstandigheden van het misdrijf en volgens elk geval afzonderlijk. Zo vonden we in de baljuwsrekeningen inderdaad de meest uiteenlopende compositiesommen die van enkele schellingen konden oplopen tot meer dan 100 pond. Een vaste verhouding tot de boete die normaal betaald moest worden ontbrak daarbij volledig, want we stelden vast dat eenzelfde boete voor heel verschillende bedragen werd gecomponeerd. De grote verscheidenheid aan compositiesommen die we in de baljuwsrekeningen aantreffen is te verklaren door de talrijke factoren die een invloed uitoefenden op het bedrag van de compositie. Het vermogen van de betichte met wie de baljuw componeerde, speelde hier ongetwijfeld een belangrijke rol en we mogen dan ook veronderstellen dat van een rijk burger beduidend meer werd geëist dan van een arme sukkelaar. Naast de financiële draagkracht van de betichte was het bedrag van de compositie wellicht ook ten dele afhankelijk van de persoon die het initiatief tot de compositie genomen had. Indien het de verdachte zelf was die om compositie verzocht, dan was dit voor de baljuw een gunstige gelegenheid om het bedrag van de compositie wat op te drijven. Was het daarentegen de baljuw die op compositie aanstuurde omdat hij vreesde het proces te verliezen, dan stelde hij zich vermoedelijk met een kleiner bedrag tevreden⁶⁶.

Tot slot is het van belang na te gaan hoeveel composities er in de door ons onderzochte jaren door de baljuw werden afgesloten. Deze absolute cijfers zijn evenwel ontoereikend om een duidelijk beeld te krijgen van het belang van composities in de vijftiende eeuw. Daarom werd in tabel 2 het aantal composities vergeleken met het totaal aantal zaken behandeld door de schepenen van de Keure of met andere woorden het aantal composities in verhouding tot

⁶⁵ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht*, pp.312-319.
J. VAN ROMPAEY, "Het compositierecht in Vlaanderen", p.46, 60-61.

⁶⁶ J. VAN ROMPAEY, "Het compositierecht in Vlaanderen", pp.61-62.

STEDELIJK PARTICULARISME

het aantal straffen. Wat de absolute cijfers betreft zien we dat het aantal composities een duidelijke terugval kende vanaf de jaren '30 van de vijftiende eeuw. Na een aanvankelijke stijging tot 128 composities per jaar in 1429-1430, nam dit aantal vervolgens systematisch af tot in 1469-1470 met 3 composities per jaar een absoluut dieptepunt werd bereikt. Na dit dieptepunt werden er jaarlijks opnieuw meer composities gesloten, namelijk 22 in 1474-1475 en 14 in 1479-1480. Uit de procentuele gegevens in tabel 2 blijkt dat na 1439-1440 het belang van composities aanzienlijk is afgenomen. Aanvankelijk echter was er een procentuele stijging van het aantal composities tot in 1439-1440, toen maar liefst 91% van alle gevallen door de baljuw werd gecomponeerd. Vervolgens zakt het aantal composities in 1444-1445 tot 27%, wat op een duidelijke terugval wijst. Weliswaar worden daarna in bepaalde jaren opnieuw hogere waarden bereikt, maar algemeen kunnen we toch besluiten dat vanaf de jaren '40 van de vijftiende eeuw opvallend minder composities werden gesloten.

Toen de overheid in de zestiende eeuw meer en meer aandacht ging besteden aan het doelmatig bestrijden van de misdaad, werd het compositierecht van de baljuw aan steeds meer beperkingen onderworpen. Het compositiesysteem gaf namelijk voortdurend aanleiding tot misbruiken waardoor tal van misdrijven op weinig juridische wijze werden afgehandeld en een efficiënte aanpak van de misdaad onmogelijk was. De afname van het aantal composities die we op basis van de baljuwsrekeningen vaststelden, kan in deze context dan ook beschouwd worden als een voorbode van de beperkingen die de compositie in de zestiende eeuw zou ondergaan. Het afbouwen van het compositiesysteem is in Gent reeds merkbaar vanaf het midden van de vijftiende eeuw. Bovendien stelden we vast dat in de laatste van de door ons onderzochte jaren het advies van de Rekenkamer of de Raad van Vlaanderen verplicht was voor composities van zware misdrijven, wat wijst op een strengere controle van bovenaf. De sociale rol van de compositie, die erin bestond misdrijven te beslechten buiten strafproces om, werd daarenboven geleidelijk overgenomen door de genade. Het genaderecht trad dus in de plaats van het compositierecht. Deze ontwikkeling was niet zonder belang, want in tegenstelling tot de compositie waarbij de baljuw nog hoofdzakelijk fiscaal dacht, was het verlenen van genade een rechtshandeling die vooral volgens juridische criteria tot stand kwam. Met de opkomst van de genade werden de zaken in de eerste plaats juridisch behandeld, vermits de willekeur van de vorst onder invloed van het Romeins recht en de juristen vervangen werd door het algemeen geldend recht dat voor iedereen bindend was⁶⁷. Overigens was het niet verwonderlijk dat het genaderecht zich kon doorzetten ten koste van het compositierecht. De hertogen gaven immers de voorkeur aan de kwijtschelding van straf omdat deze de

⁶⁷ *ibid.*, pp.78-79.

centralisatie bevorderde, terwijl het compositiestelsel rechterlijke verbroekeling met zich meebracht⁶⁸.

5. Bestrafing door de baljuw en de schepenen van de Keure

Zoals reeds eerder gezegd, werden in de baljuwsrekeningen niet alleen de composities vermeld, maar ook de eigenlijke straffen die door de schepenen van de Keure als grafelijke rechters werden bepaald en door de baljuw werden uitgevoerd. Wie er niet in geslaagd was zijn zaak door middel van compositie met de baljuw te regelen, moest immers verschijnen voor de schepenen van de Keure die de misdadiger in kwestie konden bestraffen met een boete, een verbanning, een lijf- of schandstraf of in het ergste geval met een doodstraf.

De overgrote meerderheid van de misdrijven en overtredingen, vermeld in de baljuwsrekeningen, werd bestraft met een geldboete. De boete, die terugging tot de Frankische tijd, bezorgde de middeleeuwse gemeenschap belangrijke inkomsten. Dit financiële aspect had evenwel tot gevolg dat de vonnissen niet steeds in het algemeen belang maar in het belang van de overheid werden geveld. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat de lucratieve kant van de misdaadvervolgning aanleiding kon geven tot soms scherpe conflicten tussen concurrerende gerechtsambtenaren⁶⁹. In Vlaanderen bestonden er zowel grafelijke als stedelijke boetes. Dit is te verklaren door de dualiteit van de publieke macht in het graafschap. Zowel de graaf als de schepenen oefenden in de stad immers de wetgevende macht uit. Wanneer de baljuw tegen iemand een veroordeling eiste, moest hij dus een overtreding aanvoeren van een grafelijke keure of van een voorgebod van de schepenen. Naast allerlei kleine boetes van een paar schellingen vormden de boetes van 3lb., 10lb., 11lb.10s. en 60lb. de pijlers van het grafelijk boetesysteem in Vlaanderen. Daarnaast hebben de steden reeds vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw het recht verworven voorgeboden uit te vaardigen, daden strafbaar te stellen en boetes te innen van de overtreders. Met deze eigen wetgevende bedrijvigheid ging een stedelijk boetesysteem samen dat werd opgebouwd met toestemming van de graaf die een deel van deze boetes inde. De hoofdpijlers van dit stedelijk boetesysteem waren de boetes van 3lb., 10lb. en 50lb.⁷⁰. In de baljuwsrekeningen zien we dan ook steeds dezelfde grafelijke en stedelijke boetes terugkeren, in tegenstelling tot het zoengeld waarvoor geen vaste bedragen bestonden.

⁶⁸ H. DE SAGHER, "Schutrecht, Diefstal, Compositie en Pijniging", p.105.

⁶⁹ F. VANHEMELRYCK, "Misdaad en straf in de meierij van Rode in de XVde en XVIde eeuw", *Eigen Schoon en de Brabander*, LVII, 1975, p.419.

⁷⁰ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht*, pp.214-220.

STEDELIJK PARTICULARISME

Uit het bronnenmateriaal blijkt dat de boetes meestal mechanisch werden uitgesproken op basis van de keuren of stedelijke verordeningen waarin ze voor de verschillende misdrijven en overtredingen waren vastgelegd. De schepenen oordeelden over het al dan niet vaststaan van de feiten, maar ze matigden zich niet het recht aan straffen te verminderen of te vermeerderen. Individualisering van de gevallen op basis van schuldverzwarende of -verlichtende omstandigheden, armoede van de betichte of andere overwegingen waren voor hen niet aan de orde⁷¹. Dit in tegenstelling tot de composities waarbij, zoals we zagen, allerlei factoren invloed konden uitoefenen op het bedrag dat betaald moest worden. Het feit dat op de verschillende vergrijpen vaste boetes stonden, verklaart ook waarom in de baljuwsrekeningen weinig aandacht wordt besteed aan de omstandigheden waarin het misdrijf plaatsgreep. Dader, slachtoffer en delict volstonden voor het bepalen van de straf. In de zoendingboeken daarentegen vonden we wel veel informatie over de plaats, het tijdstip en de omstandigheden van de misdaad en ook de verwondingen werden gedetailleerd beschreven. Op basis van deze gegevens werd door de paisierders immers het zoengeld bepaald. Voor de schepenen van de Keure was het niet belangrijk welke verwondingen het slachtoffer had opgelopen. De verschillende letsels hadden immers allemaal hetzelfde gemeenschappelijk hoofdkenmerk, namelijk dat ze overtredingen waren van het openbaar bevel de persoonlijke integriteit van de anderen te eerbiedigen, en dus verdienden ze dezelfde straf⁷². Het is duidelijk dat er bij de boetes geen sprake was van individualisering, maar wel van eenvormigheid. Vandaar dat in de baljuwsrekeningen telkens weer de vaste sommen van 3lb., 10lb., 11lb.10s., 50lb. en 60lb. terugkeren. Een belangrijke uitzondering hierop vormden de boetes voor misdrijven die in de baljuwsrekeningen algemeen als "certain messus" werden aangeduid. Welk soort vergrijpen men hiermee precies bedoelde, konden we uit het bronnenmateriaal niet afleiden. Voor de boete die in zo'n geval betaald moest worden bestond geen vast bedrag. Vaak werkte men met veelvoudigen van drie, vooral 3lb., 6lb. en 12lb. waren veel genoemde bedragen. Tevens valt op dat de boetes voor "certain messus" vrijwel nooit werden gecomponeerd.

Het aantal boetes dat in de onderzochte jaren werd opgelegd en hun belang in verhouding tot de andere straffen kunnen we aflezen in tabel 2. Meteen valt het groot aantal schommelingen op in de absolute cijfers, zonder dat er evenwel een duidelijke evolutie merkbaar is. Na een aanvankelijke stijging tot een maximum aantal van 159 boetes in 1429-1430, daalt dit aantal spectaculair in 1434-1435 en 1439-1440 toen slechts 3 boetes per jaar werden opgelegd. Dit is te verklaren door de vele composities die in die jaren werden gesloten. Vervolgens steeg het aantal boetes opnieuw tot 137 in 1444-1445 en ook in

⁷¹ *ibid.*, p.223.

⁷² *ibid.*, p.112.

1479-1480 werden meer dan 100 boetes per jaar opgelegd. In de tussenliggende periode schommelde dit aantal tussen 22 en 89 boetes per jaar. Op basis van de procentuele gegevens stellen we vast dat het aantal boetes proportioneel aanzienlijk is toegenomen vanaf 1444-1445. Vanaf dan werden meer dan de helft van de misdaden met een boete bestraft, behalve in 1449-1450 en 1474-1475 toen het aantal boetes respectievelijk 41% en 44% vormde van het totaal aantal straffen en composities. Het stijgend belang van de boetes is te verklaren door de afname van het aantal composities die, zoals we in de vorige paragraaf zagen, vanaf 1444-1445 minder talrijk werden. Tot slot wijzen we er nog op dat net zoals in de absolute aantallen, ook in procenten het beperkt aantal boetes opvalt in de jaren 1434-1435 en 1439-1440. De overgrote meerderheid van de misdrijven werd in die jaren immers afgehandeld door middel van compositie.

Wie zich schuldig had gemaakt aan een misdrijf kon door de schepenen van de Keure ook verbannen worden. De verbanning was een autonome schepping van het stedelijk recht die in de dertiende en vooral in de veertiende eeuw, toen de steden politiek het meest ontvoogd en onafhankelijk waren, een grote uitbreiding kende. Zij had tot doel de veroordeelde tijdelijk of voor altijd uit de gemeenschap te verstoten. Deze typisch stedelijke strafmaatregel moet in verband gebracht worden met de wijze waarop de stadsgemeenschap was ingericht. De stedelijke organisatie was immers gegroeid uit en gebaseerd op de juridische idee van een vrije solidaire werkgemeenschap binnen een bepaald territorium. Wie niet meewerkte of wie de samenwerking saboteerde werd met uitsluiting bestraft en buiten het territorium van de gemeenschap verdreven. Concreet werd aan de balling het verblijf binnen bepaalde grenzen voor een bepaalde tijd ontzegd, zodat hij verwijderd werd van de plaats waar hij schadelijk werd geacht⁷³.

In de baljuwsrekeningen werden de ballingen op twee verschillende plaatsen vermeld. Enerzijds vonden we ze bij de inkomsten van de baljuw waar alle personen werden opgesomd die verbannen waren op de *yecht jour* of *hiecht-dag*, een bijzonder soort rechtzitting die normaal gezien één keer per jaar plaatsvond⁷⁴. Anderzijds konden ballingen ook vermeld worden bij de uitgaven van de baljuw. Dit was het geval wanneer de balling eerst aan een folterverhoor was onderworpen of wanneer hij naast een verbanning ook tot een lijf- of schandstraf was veroordeeld⁷⁵. De kosten van het folterverhoor of van

⁷³ *ibid.*, p.138, 153-156.

⁷⁴ ARA, Rk.nr. 14114, f°4 r°: "Sensievent les bannis et convaincus au dit yecht jour: ..." (1434-1435)

⁷⁵ ARA, Rk. nr. 14112, f°5 r°: "A lui pour semblément avoir miz ou pillorin Pieter Blockeel et Nijs Hellinc par un jour desquelz est fait mencion ou compte précédente et flastré chacun en sa joe du fer ardent et après banniz 50 ans ..." (1424-1425) ARA, Rk. nr. 14117, f°120 v°: "A lui pour avoir mis à question et examiné deux fois Meurisse de Montigny soupechonnet de larchin et en fut banni 10 ans ..." (1469-1470)

STEDELIJK PARTICULARISME

de lijf- of schandstraf werden dan immers bij de uitgaven vermeld. Verbanningen die op een *hiechtdag* waren uitgesproken, kwamen enkel voor in het begin van de onderzochte periode. Ook de boetes die op deze bijzondere rechtzitting werden opgelegd, werden vanaf 1454-1455 minder talrijk en zouden uiteindelijk volledig verdwijnen vermits er vanaf 1464-1465 geen *hiechtdagen* meer plaatsvonden. De afname van het aantal verbanningen zette nog vroeger in en reeds vanaf 1439-1440 werd deze straf op de *hiechtdag* niet meer uitgesproken. Wel stelden we vast dat er vanaf dan in de rekeningen personen werden vermeld die op de *hiechtdag* bij verstek tot een boete waren veroordeeld. Dit zou er kunnen op wijzen dat ook de verbanningen in de voorafgaande jaren bij verstek van de betichte waren uitgesproken. Blijkbaar gaf men echter vanaf de jaren '40 van de vijftiende eeuw de voorkeur aan een boete, wellicht in de hoop deze later alsnog te kunnen innen. De verbanningen die bij de uitgaven vermeld stonden, waren veel minder talrijk dan deze die op een *hiechtdag* werden uitgesproken. Wel werden zij opgelegd voor verschillende soorten misdrijven in tegenstelling tot de verbanningen op de *hiechtdagen* die allemaal werden uitgesproken naar aanleiding van een verwonding of doodslag.

Het feit dat na 1434-1435 geen verbanningen meer werden uitgesproken op de *hiechtdagen* heeft zoals we in tabel 2 kunnen zien een grote invloed gehad op de evolutie van het aantal verbanningen. Vanaf dan troffen we immers alleen nog verbanningen aan die voorafgegaan waren door een folterverhoor of die gecombineerd werden met een lijf- of schandstraf, vermits de kosten daarvan in de rekeningen werden aangegeven. Dit verklaart dan ook de grote terugval van het aantal verbanningen na 1434-1435. De meeste verbanningen werden opgelegd in 1419-1420 en 1424-1425 toen respectievelijk 52 en 72 ballingen werden weggestuurd. Daarna merken we reeds een eerste daling door de afname van het aantal verbanningen dat werd uitgesproken op de *hiechtdag*. In 1429-1430 werden in de baljuwsrekeningen 27 verbanningen vermeld, in 1434-1435 waren dit er 20. Nadien vonden we maximaal nog 3 verbanningen per jaar, terwijl in 1454-1455, 1459-1460 en 1464-1465 zelfs helemaal geen verbanningen in de rekeningen werden vermeld. Deze kleine aantallen maken duidelijk dat op basis van de baljuwsrekeningen niet kan worden vastgesteld hoeveel verbanningen er jaarlijks werden opgelegd. De plicht om een register van de door Gent verbannen personen bij te houden beruiste immers bij de "klerk van de bloede". Dit register of ballingboek werd evenwel slechts bewaard voor de jaren 1472-1577⁷⁶. Hoewel de vastgestelde daling in het aantal verbanningen dus niet beantwoordt aan de werkelijke cijfers mag men niettemin veronderstellen dat het aantal verbanningen in de loop van de vijftiende eeuw is afgenomen. De verbanning was immers een typisch

⁷⁶ M. BOONE, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)*, Gent, 1990, p.194.

HANNELORE VAN HAMME

stedelijke straf die door de toename van het vorstelijk gezag wellicht aan belang heeft moeten inboeten. Zo zien we dat na de vrede van Gavere (1453), toen Gent een groot deel van haar macht was verloren, een aantal jaren volgen waarin geen enkele verbanning in de baljuwsrekeningen werd vermeld. We zagen reeds dat ook de typisch stedelijke strafbedevaart in die periode minder belangrijk werd. De procentuele gegevens tonen een gelijkaardig beeld. In 1419-1420 en 1424-1425 vormden de verbanningen nog 26% van het totaal aantal straffen en composities die in die jaren werden opgelegd. Daarna daalde dit aantal tot 8% in 1429-1430 en 15% in 1434-1435. Vanaf 1439-1440 was de verbanning globaal gezien de minst vermelde straf in de baljuwsrekeningen. Het aantal verbanningen bedroeg sindsdien immers steeds minder dan 2% van het totaal aantal zaken behandeld door de baljuw en de schepbank van de Keure, behalve in 1474-1475 toen in 6% van de gevallen een verbanning werd opgelegd.

Naast een boete of verbanning kon aan de middeleeuwse misdadiger ook een lijf- of schandstraf worden opgelegd. In het strafrecht van de middeleeuwen kan men essentieel twee categorieën lijfstraffen onderscheiden: enerzijds waren er de verminkingen, zoals het afhakken van de hand, en anderzijds had men de zogenaamde straffen aan huid of haar waartoe onder andere de brandmerking behoorde. Bij de toepassing van deze straffen lieten de rechters zich door twee overwegingen leiden. Ten eerste gingen zij ervan uit dat de misdadigers die een ernstige inbreuk hadden gepleegd op de rechtsorde, blijvend en voor iedereen zichtbaar moesten getekend worden en ten tweede wilden zij aan de straffen een symbolische betekenis geven⁷⁷. Hoewel de lijfstraffen op zichzelf reeds heel ontierend waren voor de booswichten die ze moesten ondergaan, bestonden er daarnaast nog andere straffen die specifiek gericht waren op de publieke vernedering van de misdadigers. Deze schandstraffen hadden in tegenstelling tot de lijfstraffen geen definitief karakter. Terwijl een misdadiger die aan een lijfstraf onderworpen was, getekend bleef voor de rest van zijn leven, bracht een schandstraf immers geen definitieve hinder met zich mee. Zij was er eerder op gericht de dader eens goed te tuchtigen en hem tegenover het aanwezige publiek belachelijk te maken. Het volk moest het misdrijf van de beschuldigde niet in de eerste plaats als wreed ervaren, maar diende ervoor gewaarschuwd te worden dat geen enkele misstap ongestraft bleef⁷⁸.

In de baljuwsrekeningen werden de lijf- en schandstraffen vermeld bij de uitgaven, vermits de baljuw de beul moest vergoeden voor het uitvoeren van deze straffen en voor het materiaal dat hij daarvoor had gebruikt. Op basis van

⁷⁷ F. VANHEMELRYCK, "Misdaad en straf in de meierij van Rode", p.413.

⁷⁸ R. POELMAN, "Misdaad en straf in het oude Gent", *De Oost-Oudburg, Jaarboek*, XXVI, 1989 en XXVII, 1990, p.12.

STEDELIJK PARTICULARISME

deze vermeldingen in de door ons onderzochte jaren stelden we vast dat bestraffingen door ontering vaker voorkwamen dan lijfstraffen. Alleen al de veroordelingen tot de schandpaal vormden 50% van het totaal aantal opgelegde lijf- en schandstraffen. De tepronkstelling of tentoonstelling bestond erin iemand bij wijze van straf in het openbaar goed zichtbaar op te stellen teneinde hem of haar aan de publieke bespotting over te leveren. In 17% van het totaal aantal opgelegde lijf- en schandstraffen werd de veroordeelde in een mand gehangen. Ook dit was een ontorende straf en eigenlijk een bijzondere vorm van de schandelijke tepronkstelling. De dader werd door de beul gedwongen plaats te nemen in een grote gevlochten mand of korf die met behulp van koorden en een katrolsysteem omhoog getrokken werd. Soms hing men de mand boven de begane grond en werd de veroordeelde door het publiek uitgescholden en met modder begooid. In andere gevallen echter werd de mand opgehesen tot boven een poel of rivier en werd de gestrafte vervolgens in het water gekieperd⁷⁹. Het afhakken van een oor en het doorboren van de tong waren twee lijfstraffen die elk 10% vormden van het totaal aantal lijf- en schandstraffen die we in de baljuwsrekeningen aantreffen. In sommige gevallen werd het oor afgesneden met een mes, in andere gevallen gebruikte de stadsbeul voor deze vermindering een zwaard. Het doorboren van de tong gebeurde met een gloeiend ijzer. Iets minder vaak, namelijk in 8% van de gevallen, werd het brandmerken als lijfstraf toegepast. De brandmerking bestond uit het aanbrengen van een onuitwisbaar teken op de wang, de schouder of de rug door middel van een gloeiend ijzer of een gloeiende sleutel. Ten slotte vonden we in de baljuwsrekeningen ook nog enkele gevallen waarin het haar van de misdadiger werd afgebrand. Deze ontorende straf vormde 5% van het totaal aantal opgelegde lijf- en schandstraffen. Het afbranden van het haar kwam meestal voor in combinatie met nog een andere lijf- of schandstraf.

In tabel 2 zien we dat slechts weinig lijf- en schandstraffen in de baljuwsrekeningen werden vermeld. In 1429-1430 kwamen deze straffen het meest voor, wellicht doordat in dat jaar ook het totaal aantal zaken, behandeld door de schepenbank van de Keure, het hoogst lag. In alle andere jaren bedroeg het aantal lijf- en schandstraffen minder dan 10, en in 1439-1440 en 1474-1475 werden zelfs helemaal geen lijf- en schandstraffen in de baljuwsrekeningen vermeld. Een duidelijke evolutie is op basis van de absolute cijfers niet merkbaar. Bovendien zijn de aantallen te klein om er algemene conclusies te kunnen uit afleiden. Wat de procentuele gegevens betreft zien we dat het aantal lijf- en schandstraffen in verhouding tot het totaal aantal zaken behandeld door de baljuw en de schepenen van de Keure steeds heel beperkt is gebleven.

⁷⁹ *ibid.*, p.22.

P. DE WIN, *De schandstraffen in het wereldlijk strafrecht in de Zuidelijke Nederlanden van de Middeleeuwen tot de Franse Tijd bestudeerd in Europees perspectief*, Brussel, 1991, pp.193-195.

Toch stellen we vast dat hun belang in de tweede helft van de vijftiende eeuw is toegenomen, hoewel er in 1474-1475 geen enkele lijf- of schandstraf in de baljuwsrekeningen werd vermeld. Tot 1449-1450 vormden zij meestal 2% van het totaal aantal opgelegde straffen en composities, behalve in 1429-1430 toen hun aantal 3% bedroeg en in 1439-1440 toen geen lijf- en schandstraffen werden vermeld. Vanaf 1454-1455 steeg hun aantal in bepaalde jaren tot 4%, 8% en 9%. De versterking van de vorstelijke centralisatiepolitiek ten koste van het Gentse particularisme zorgde in de tweede helft van de vijftiende eeuw dus reeds voor een lichte stijging van het aantal lijf- en schandstraffen. Van een opvallende toename is hier evenwel nog geen sprake.

In een maatschappij waarin het vergeldings- en afschrikkingsprincipe de strafrechtelijke ideeën bepaalde, was ook de doodstraf van groot belang. De meeste doodstraffen stamden nochtans uit de Germaanse oudheid waar ze niet zozeer als sanctie maar eerder als een soort offer aan de godheid werden opgevat. Aan die offergedachte ontleenden de terechtstellingen hun sacraal karakter. Tijdens de middeleeuwen onderging deze opvatting echter de invloed van het christendom en verloren de executies het karakter van een offer. Dit belette evenwel niet dat de terechtstellingen in de late middeleeuwen nog enkele sacrale elementen bevatten⁸⁰. De belangrijkste kenmerken van de strafuitvoering werden echter de afschrikking en de vergelding. Vergelding omdat de schuldige zich op één of andere wijze aan de goede maatschappelijke orde bezondigd had en afschrikking omdat diezelfde maatschappij duidelijk moest zien dat niemand ongestraft de sociale leefregels kon overtreden. Het afschrikkingsprincipe gaf de terechtstellingen een exemplarisch karakter. Dit verklaart het grote belang van de openbaarheid van de executies. Exemplarische straffen die aan alle stedelingen de normen moesten duidelijk maken evenals de grenzen die ze niet mochten overschrijden, konden immers maar tot hun recht komen wanneer ze in het openbaar plaatsvonden⁸¹. Terwijl de executie dus meestal op een centrale plaats in de stad werd voltrokken om de stedelingen op betere gedachten te brengen, kwam het ook regelmatig voor dat het lijk nadien buiten de stadspoorten ten toon werd gesteld als waarschuwing voor de vreemdelingen die de stad binnenkwamen. In dit opzicht speelden executies dus ook een belangrijke rol in de manifestatie van het gezag. Zij waren immers het bewijs dat in de stad recht en orde heerste en dat de overheid in staat was al wie zich niet aan de regels hield, aan te houden en te bestraffen⁸².

⁸⁰ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht*, pp.169-170.

⁸¹ R. POELMAN, "Misdad en straf in het oude Gent", pp.48-49.

R. MUCHEMBLED, *Le Temps des Supplices*, p.70, 116.

⁸² P. SPIERENBURG, "De sociale functie van openbare strafvoltrekkingen", *De Gids*, CXLI, 1978, p.516, 518.

id., *The Spectacle of Suffering. Executions and the evolution of repression: from a preindustrial metropolis to the European experience*, Cambridge, 1984, pp.55-57.

STEDELIJK PARTICULARISME

Het is algemeen bekend dat de opknoping en de onthoofding tijdens de middeleeuwen de meest voorkomende vormen van terechtstelling waren. Ook in ons bronnenmateriaal komt dit duidelijk tot uiting. Vooral de onthoofding lijkt in Gent gedurende de vijftiende eeuw vaak toegepast te zijn. Ze vormde meer dan de helft (58%) van het totaal aantal opgelegde doodstraffen en werd bovendien ook nog eens in 14% van de gevallen toegepast in combinatie met het radbraken. Naast de onthoofding werd ook de opknoping geregeld in de baljuwsrekeningen vermeld. Van alle doodstraffen die we in de onderzochte jaren aantreffen, bedroeg het aantal opknoppingen 21%. Voor de middeleeuwen was de opknoping de schandelijke straf bij uitstek. Men vond het eervoller te sterven door het zwaard van de beul, dan te moeten bengelen aan de galg tot spot van de voorbijgangers. Verder troffen we in de baljuwsrekeningen ook gevallen aan waarin de onthoofding gecombineerd werd met het radbraken. Zoals reeds gezegd, vormde deze combinatie 14% van het totaal aantal vermelde doodstraffen. Het radbraken was een uiterst wreedaardige terechtstellingsvorm die op het einde van de middeleeuwen echter verzacht werd door de misdadiger vóór het radbraken te onthoofden zodat het oude ritueel alleen op het lijk werd toegepast⁸³. In de baljuwsrekeningen stelden we inderdaad vast dat het radbraken niet meer voorkwam als afzonderlijke straf, maar dat ze steeds door een onthoofding werd voorafgegaan. In mindere mate werden ook de verbranding (4%), het levend begraven (2%) en het koken (1%) als doodstraffen in de rekeningen vermeld.

Bekijken we tot slot hoeveel misdadigers hun misdrijf met de dood moesten bekopen. Uit de absolute cijfers in tabel 2 blijkt dat dit aantal in de onderzochte periode vrij klein was. Gemiddeld vonden we in de baljuwsrekeningen 6 terechtstellingen per jaar. Het grootst aantal doodstraffen werd opgelegd in de jaren 1419-1420, 1434-1435 en in 1479-1480 toen er respectievelijk 10, 17 en 12 misdadigers ter dood werden veroordeeld. Er kwamen evenwel ook verscheidene jaren voor waarin slechts 2 of 3 executies in de baljuwsrekeningen werden vermeld. Zoals we in tabel 2 kunnen zien, is er in de schommelingen van het absoluut aantal doodstraffen geen duidelijke evolutie merkbaar. Ook wanneer we het aantal doodstraffen bekijken in verhouding tot het totaal aantal zaken behandeld door de baljuw en de schepbank van de Keure, stellen we vast dat er geen stijgende of dalende trend waarneembaar is. Wel valt het op dat in 1434-1435 in 13% van de gevallen een doodstraf werd opgelegd, terwijl in de overige jaren dit aantal steeds minder dan 10% bedroeg. Dit is te verklaren door de vele doodstraffen die in dat jaar werden opgelegd voor verraad en opstand. Een dergelijk misdrijf werd immers meestal in groep gepleegd en dus volgden er ook meerdere straffen, of in dit geval meerdere executies. Het opduiken van dit groot aantal doodstraffen voor verraad en opstand is wellicht het gevolg van de ernstige onlusten die in 1432 in Gent

⁸³ R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht*, pp.167-168.

HANNELORE VAN HAMME

losbarstten. Bij het volk bestond toen immers een groot ongenoegen over de economische gevolgen van de vorstelijke muntpolitiek en de manipulaties door de schepenen van de stedelijke openbare financiën⁸⁴. Wanneer we 1434-1435 buiten beschouwing laten, zien we in tabel 2 dat het aantal doodstraffen schommelde tussen 1% en 7%. We kunnen dan ook besluiten dat ondanks de versterking van het centrale gezag het aantal terechtstellingen in Gent tijdens de vijftiende eeuw niet is toegenomen. Zowel in absolute cijfers als in procenten is hun aantal in de onderzochte periode vrijwel stabiel gebleven en vertegenwoordigden de doodstraffen slechts een klein deel van het totaal aantal opgelegde straffen en composities.

Tabel 2: Absolute en procentuele verhouding van de composities en de verschillende straffen

	Composities		Boetes		Verbanningen		Lijf- en schandstraffen		Executies	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1419 - 1420	68	34%	65	33%	52	26%	3	2%	10	5%
1424 - 1425	118	42%	81	29%	72	26%	6	2%	2	1%
1429 - 1430	128	39%	159	49%	27	8%	11	3%	3	1%
1434 - 1435	90	68%	3	2%	20	15%	2	2%	17	13%
1439 - 1440	68	91%	3	4%	1	1%	0	0%	3	4%
1444 - 1445	55	27%	137	66%	3	1%	5	2%	8	4%
1449 - 1450	52	49%	43	41%	1	1%	2	2%	7	7%
1454 - 1455	29	31%	60	63%	0	0%	4	4%	2	2%
1459 - 1460	12	12%	73	73%	0	0%	9	9%	6	6%
1464 - 1465	7	11%	51	84%	0	0%	1	2%	2	3%
1469 - 1470	3	3%	89	85%	1	1%	8	8%	3	3%
1474 - 1475	22	44%	22	44%	3	6%	0	0%	3	6%
1479 - 1480	14	8%	141	82%	2	1%	4	2%	12	7%

6. Besluit

In de literatuur werd reeds meermaals gewezen op het bestaan van een nauw verband tussen de politieke context en de wijze waarop misdaden beteugeld werden. Naarmate de macht van de vorst toenam en het staatsvormingsproces vorderde, onderging namelijk ook het strafrecht een ingrijpende verandering. Een nieuw repressief systeem kwam tot ontwikkeling dat, in tegenstelling tot het middeleeuwse waarin verzoening en beboeting centraal stonden, de

⁸⁴ V. FRIS, "De onlusten te Gent in 1432-1435", *Bulletijn van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, VIII, 1900, pp.163-169. M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, pp.216-218.

STEDELIJK PARTICULARISME

nadruk legde op lijfstraffen en executies⁸⁵. In het kader van de centralisatie-politiek werd de autonomie van de steden immers ook op het vlak van het strafrecht aangetast en werd de afhandeling van conflicten steeds duidelijker een zaak van de centrale overheid⁸⁶. Voor Atrecht werd deze ontwikkeling vastgesteld door Muchembled in zijn werk *Le Temps des Supplices*⁸⁷. De auteur kwam daarin tot de conclusie dat boetes, verbanningen en strafbedevaarten in de laat-middeleeuwse steden de meest voorkomende straffen waren om het evenwicht tussen de wraakacties en de openbare orde te bewaren. Rond het midden van de vijftiende eeuw geraakte dit stedelijk evenwicht echter langzaam ontregeld en nam de macht van de vorst toe. Dit ging gepaard met de ontwikkeling van een nieuw repressief systeem waarin lijfstraffen en executies een belangrijke rol speelden. Het stijgend aantal lijfstraffen, die vooral in de zestiende eeuw op grote schaal werden toegepast, was volgens Muchembled een uiting van de toename van de vorstelijke macht⁸⁸. Ook Spierenburg wees erop dat openbare strafvoltrekkingen tot doel hadden de staatsmacht te benadrukken en dat zij uiting gaven aan het geweldsmonopolie van de vorst. Het publiek karakter van de strafuitvoering speelde volgens hem een essentiële rol in de eerste fasen van de staatsvorming en was een noodzakelijke vereiste om een sterk centraal gezag in stand te houden. In dit opzicht speelden executies dan ook een grote rol in de manifestatie van het gezag en waren de galgen die aan de stadspoorten stonden opgesteld belangrijke machtssymbolen die aantoonde dat de overheid de touwtjes goed in handen hield⁸⁹.

Het is duidelijk dat de resultaten van ons onderzoek naar de bestraffing van criminaliteit in het vijftiende-eeuwse Gent nauw aansluiten bij de hierboven vermelde bevindingen. Zo stelden we vast dat de typisch stedelijke strafbedevaarten en verbanningen in de loop van de vijftiende eeuw minder belangrijk werden. Blijkbaar gaf men er geleidelijk de voorkeur aan een misdadiger in het openbaar voor zijn wandaad te bestraffen in plaats van hem weg te zenden uit de gemeenschap waarbinnen hij zijn misdrijf had gepleegd. Zo zouden de paisierders vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw meer zielmissen en brooduitdelingen opleggen en werden steeds meer misdadigers tot een openbare schuldbekenenis verplicht. Ook in de lijf- en schandstraffen van het grafelijk strafrecht is er een lichte stijging merkbaar. Wel moeten we hierbij

⁸⁵ X. ROUSSEAU, "Genèse de l'état et justice pénale (XIIIe – XVIIIe siècle). Contribution pour une histoire de la justice", in: *De la Res publica a los Estados Modernos, Journées Internationales d'Histoire du Droit*, Bilbao, 1992, p.251.

⁸⁶ R. LEVY, X. ROUSSEAU, "Etats, justice pénale et histoire: bilan et perspectives", *Droit et Société*, 20/21, 1992, p.266.

X. ROUSSEAU, *art.cit.*, p.248, 258.

⁸⁷ Voor de volledige verwijzing, zie voetnoot 59.

⁸⁸ R. MUCHEMBLE, *Le Temps des Supplices*, passim.

⁸⁹ P. SPIERENBURG, *The Spectacle of Suffering*, passim.

HANNELORE VAN HAMME

opmerken dat de toename van het aantal lijf- en schandstraffen nog vrij beperkt bleef en dat er in het aantal terechtstellingen bovendien geen stijging is waar te nemen. Toch kunnen we stellen dat in de tweede helft van de vijftiende eeuw, toen het Gentse particularisme ernstig was verzwakt, het publiek karakter van de straffen en verzoeningsmaatregelen belangrijker is geworden.

De versterking van de vorstelijke macht is echter ook nog op een ander terrein duidelijk waarneembaar. Wanneer we immers de evolutie van het totaal aantal zoendingen, straffen en composities met elkaar vergelijken, dan zien we een opvallende kentering rond het midden van de vijftiende eeuw. Grafiek 1 toont een duidelijke daling van het aantal zoendingen in de loop van de onderzochte periode. De belangrijkste breekpunten daarbij zijn 1439-1440 en 1454-1455. In deze jaren was de afname van het aantal zoendingen het grootst. De verklaring hiervoor moet gezocht worden bij de gebeurtenissen die zich afspeelden in de jaren net voor 1439-1440 en 1454-1455. Zo was in 1435 de belangrijkste territoriale expansie van de Bourgondische staat achter de rug en werd de klemtoon voortaan gelegd op de consolidatie van de macht in de verschillende gebieden. Bovendien kreeg het Bourgondische statencomplex op de conferentie van Atrecht in 1435 internationale erkenning en werd een einde gemaakt aan de oorlog met Frankrijk zodat de hertog vanaf dan meer tijd en energie kon vrijmaken voor de bestrijding van het stedelijk particularisme. De vorstelijke centralisatie kwam tevens als overwinnaar uit de crisis van 1436-1438 die het gevolg was van de mislukte veldtocht naar Calais en in februari 1438 werd aan Gent een vernederende vrede opgelegd die een voorbode was van wat de Gentenaars in 1453 te wachten stond. Al deze elementen kunnen de aanzienlijke afname van het aantal zoendingen in 1439-1440 helpen verklaren. De terugval in 1454-1455 is zonder twijfel het gevolg van de vrede van Gavere (1453) waarin Filips de Goede het Gentse particularisme in belangrijke mate had teruggeschroefd ten voordele van de centrale staatsmacht. Ook het aantal composities kende in de loop van de vijftiende eeuw een duidelijke terugval, zoals blijkt uit grafiek 2. Na een aanvankelijke stijging tot 128 composities per jaar in 1429-1430 is dit aantal vervolgens systematisch afgenomen. We wezen er reeds op dat deze daling kan beschouwd worden als een voorbode van de beperkingen waaraan het compositierecht in de zestiende eeuw zou onderworpen worden. Het compositiesysteem maakte een efficiënte aanpak van de misdaad immers onmogelijk en werd daarom afgebouwd ten voordele van het genaderecht dat beter paste in de centralisatiepolitiek van de vorst. In grafiek 3 zien we dat het aantal straffen een merkwaardige evolutie vertoont. Er zijn immers heel wat schommelingen merkbaar, zonder dat er evenwel sprake is van een duidelijke trend in stijgende of dalende lijn.

Naast deze vergelijking van de absolute cijfers is het tot slot ook nuttig de procentuele verhouding van het aantal zoendingen, composities en straffen te bekijken, zoals weergegeven in tabel 3. De afname van het aantal zoendingen in de tweede helft van de vijftiende eeuw is ook hier duidelijk merkbaar. Zo

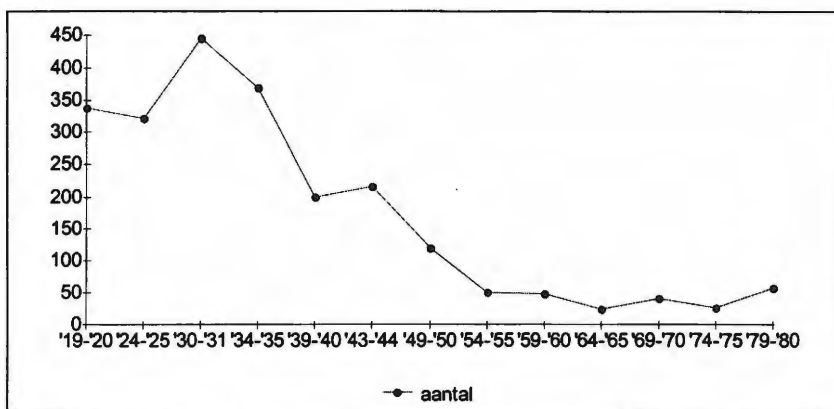
STEDELIJK PARTICULARISME

zien we dat tot en met 1449-1450 de meeste misdrijven in Gent door de paierders werden verzoend. In 1434-1435 en 1439-1440 bedroeg dit aantal respectievelijk zelfs 75% en 73%. In 1454-1455 echter zakt het aantal zoendingen plots onder de 50% en schommelde het in de volgende jaren tussen 27% en 36%. Wat het aantal composities betreft zien we een daling vanaf 1454-1455 en vooral vanaf 1459-1460. Het aantal composities bedroeg vanaf dan meestal minder dan 10%, behalve in 1474-1475 toen in 30% van de gevallen met de baljuw werd gecomponeerd. Tot slot stelden we vast dat ook in de evolutie van het aantal straffen het jaar 1454-1455 voor een belangrijke ommekeer zorgde. Vanaf dan werden de meeste misdrijven immers bestraft door de grafelijke strafrechtbank, terwijl in de jaren daarvoor meestal slechts zo'n 20% van de misdaden door de schepenen van de Keure werd behandeld. In 1434-1435 bedroeg dit aantal zelfs maar 7% en in 1439-1440 amper 2%. Op basis van de gegevens in tabel 3 kunnen we dus besluiten dat het jaar 1454-1455 een belangrijk keerpunt vormde in de bestraffing van criminaliteit in Gent. Vanaf dan werden de meeste misdaden immers niet meer door de paierders verzoend, maar werden ze door de schepenen van de Keure beteugeld met een straf. Ook de composities werden in de tweede helft van de vijftiende eeuw minder belangrijk. De nadruk kwam volledig te liggen op de strafrechtelijke vervolging door de grafelijke rechters. Informele afhandeling van de misdrijven, hetzij door verzoening hetzij door compositie, zou voortaan zoveel mogelijk vermeden worden. Het is duidelijk dat de versterking van de vorstelijke macht in deze evolutie een beslissende rol heeft gespeeld, vermits de verandering zich voordeed in het jaar na de vrede van Gavere (1453) waarin Filips de Goede het Gentse particularisme een zware slag had toegebracht.

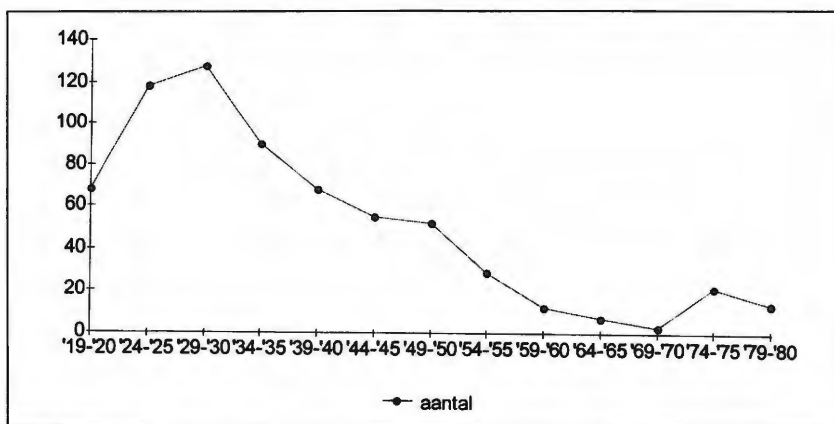
Tabel 3: Procentuele verhouding van het aantal zoendingen, composities en straffen

	zoending	compositie	straf
1419-1420	66%	13%	21%
1424-1425	55%	20%	25%
1429-1430	59%	17%	24%
1434-1435	75%	18%	7%
1439-1440	73%	25%	2%
1444-1445	51%	13%	36%
1449-1450	55%	24%	21%
1454-1455	31%	18%	51%
1459-1460	33%	8%	59%
1464-1465	28%	8%	64%
1469-1470	29%	2%	69%
1474-1475	36%	30%	34%
1479-1480	27%	6%	67%

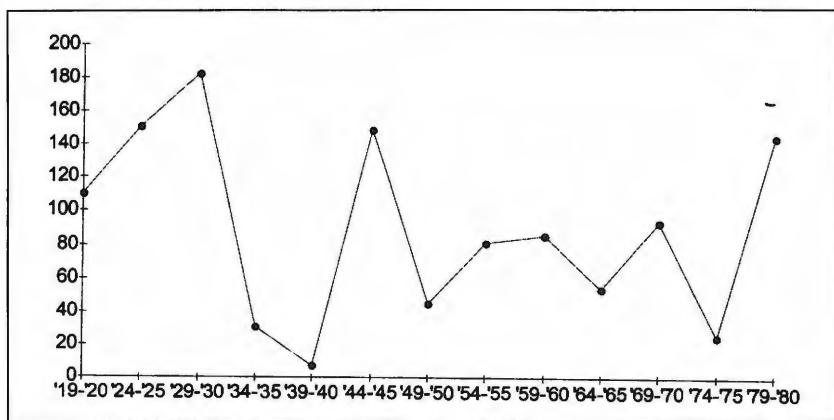
HANNELORE VAN HAMME

Grafiek 1: Aantal zoendingen (1419-1480)

Grafiek 2: Aantal composities (1419-1480)

Grafiek 3: Aantal straffen (1419-1480)